The Greek Review of Social Research

Vol 25 (1975)

25 Γ'

Η εργαζόμενη γυναίκα στην Ελλάδα: Μια δειγματολογική μελέτη

Μάγδα Νικολαΐδου, Ι. Λαμπίρη-Δημάκη

doi: [10.12681/grsr.392](https://doi.org/10.12681/grsr.392)

Copyright © 1975, Μάγδα Νικολαΐδου, Ι. Λαμπίρη-Δημάκη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Νικολαΐδου Μ., & Λαμπίρη-Δημάκη Ι. (1975). Η εργαζόμενη γυναίκα στην Ελλάδα: Μια δειγματολογική μελέτη. *The Greek Review of Social Research*, 25, 470–506. <https://doi.org/10.12681/grsr.392>

ἡ ἐργαζόμενη γυναίκα στὴν Ἑλλάδα

Μιὰ δειγματολογικὴ μελέτη

τῆς
Μάγδας Νικολαΐδου

Τελειοφοίτου Οἰκονομικῶν
καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν
Πανεπιστημίου Κολωνίας

Διπλωματικὴ ἐργασία στὸ Πανεπιστήμιο
τῆς Κολωνίας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ τῆς Ι. Λαμπίρη-Δημάκη

Ὁ ρυθμὸς καὶ οἱ τρόποι τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν λιγώτερο προνομιούχων ἀτόμων ἢ περιοχῶν τῆς χώρας μας παρουσιάζει σὰν κοινωνιολογικὸ πρόβλημα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς τῆς κοινωνικῆς ἀναπτύξεως καὶ δικαιοσύνης.

Τὸ 1960 ἐρευνήσα τὶς ἐπιδράσεις τῆς ἐκβιομηχάνισως πάνω στὴ θέση τῶν γυναικῶν ποὺ κατοικοῦν σὲ πολιτισμικὰ καθυστερημένες περιοχὲς μὲ παραδοσιακὴ κοινωνικὴ δομὴ, ἐφαρμόζοντας τὴν πειραματικὴ μέθοδο στὸ «κοινωνικὸ ἐργαστήριον» τῶν Μεγάρων.¹ Τὶς «πειραματικὰς ομάδες» ἀπετέλεσαν οἱ Μεγαρίτισσες ἐργάτριες ποὺ ἀποκτοῦσαν γιὰ πρώτη φορὰ ἐμπειρίαν τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας στὸ παραπλήσιο ἐργοστάσιο βάμβακος τοῦ Μεγάλου Πεύκου, καθὼς καὶ οἱ μητέρες τους· ἐνῶ τὶς «ομάδες ἐλέγχου» ἀπέτελεσαν (μαζὶ μὲ τὶς μητέρες τους) οἱ ἐξ ἴσου νέες Μεγαρίτισσες (16-24 ἐτῶν) τοῦ ἴδιου χαμηλοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ καὶ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου, ποὺ ἐξακολουθοῦσαν ὅμως νὰ παραμένουν προσηλωμένες στὸν παραδοσιακὸν παραδεκτὸ ρόλο τῆς γυναίκας ποὺ δὲν ἐργάζεται ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι (οἰκιακὰ, μοδιστρικὴ) ἢ ἀπασχολεῖται μόνον στὰ οἰκογενειακὰ κτήματα.

Ὁ γνωστὸς κοινωνιολόγος Irwin Sanders, ποὺ μελέτησε ἰδιαίτερα τὶς ἀγροτικὰς κοινωνίες τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, σχολιάζοντας τὸ 1971 τὰ πορίσματα τῆς ἐρευνας τῶν Μεγάρων, ἀνέφερε ὅτι ἀποδεικνύουν πὼς «ἡ ἐργασία στὸ ἐργοστάσιο δὲν ἀλλάξε τὶς κοινωνικὰς σχέσεις στὸν βαθμὸ ποὺ οἱ θεωρίες τῆς ἐκβιομηχάνισως θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς κάμουν νὰ ἀναμένουμε».²

Πραγματικά, τὸ νέο περιβάλλον τῆς ἐργασίας καὶ ἡ σημαντικὴ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ποὺ πρόσφερε, συνέβαλαν πολὺ περισσότερο στὸν ἐκσυγχρονισμό τῶν ἀξιών καὶ τῶν πεποιθήσεων τῶν ἐργατριῶν ἀπὸ ὅ,τι στὴν ἀνεξαρτητοποίηση τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς τους καὶ τῆς θέσης τους μέσα στὴν πατρικὴ οἰκγένεια. Ἡ πρωταρχικὴ αὐτὴ ομάδα ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐλέγχει τὴ συμπεριφορὰ τους σύμφωνα μὲ τὶς παραδοσιακὰς ἐπιταγὰς τῆς οἰκογενειακῆς ὑποταγῆς, τῆς γρήγορης «ἀποκαταστάσεως» καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῆς προίκας.

Ὁ ἐκσυγχρονισμὸς ποὺ ἐπέφερε ἡ ἐκβιομηχάνιση κατὰ τὴ δεκαετία 1950-1960 στὴ μειονεκτικὴ θέση τῆς νέας γυναίκας καὶ στὴν καθυστερημένη μικρο-

1. Βλέπε, Joanna Lambiri, *Social Change in a Greek Country Town*, Research Monograph, N° 13 (ΚΕΠΕ, Ἀθήναι, 1965).

2. Βλέπε, J. T. Sanders, *A Review of Selected Anthropological and Sociological Studies* (University of Washington, Ὀκτ. 1971), σσ. 16-17.

σύντομη εισαγωγή

κοινωνία των Μεγάρων συντελέστηκε μάλλον στο επίπεδο των ιδεών παρά στο επίπεδο της κοινωνικής δράσεως. Μένει να δούμε αν ή δεύτερη γενιά—οί κόρες δηλαδή των πρώτων αυτών εργατριών—θα είναι μιὰ καθαρότερα «βιομηχανική γενιά» που θα μετατρέψει σε χειροπιαστή πράξη τις επιδράσεις της περισσότερο ανεξάρτητης και προοδευτικής νοοτροπίας των «πρωτοπόρων» μητέρων τους.

Η μελέτη της Μάγδας Νικολαΐδου, που έγινε μόλις τώρα (15 περίπου χρόνια αργότερα από την έρευνα των Μεγάρων) για να εξακριβώσει ανεξαρτησίας της σημερινής εργάτριας στο ίδιο εργοστάσιο του Μεγάλου Πεύκου, μπορεί έμμεσα μόνο να δώσει απάντηση στο παραπάνω ερώτημα: γιατί δεν έχει μεγαλώσει ακόμη ή δεύτερη «βιομηχανική γενιά», που μόνο μετά μερικά χρόνια θα είμαστε σε θέση να έρευνήσουμε.

Πάντως με ιδιαίτερο, νομίζω, ενδιαφέρον θα πρέπει να αντιμετωπισθῇ από τὸν ἀναγνώστη ή έρευνητική αὐτή προσπάθεια της νέας μας κοινωνικής επιστήμονος, που τὰ κυριότερα πορίσματα της δημοσιεύονται άμέσως παρακάτω, γιατί ή «έκ νέου» μελέτη ώρισμένων όψεων του ίδιου κοινωνικού φαινομένου μετά την παρέλευση μιᾶς σχετικά μεγάλης (έστω κι αν όχι κοινωνιολογικά σημαντικής) χρονικής περιόδου, είναι δυνατό να ἀποκαλύψη νέες τάσεις είτε κοινωνικής αλλαγής, είτε κοινωνικής συντηρήσεως, ή (αὐτὸ που είναι και τὸ πιθανότερο) τάσεις συμβιβασμοῦ αὐτῶν τῶν δύο. Όσο για τή δική μου στάση ἀπέναντι στην εργασία αὐτή, δέν μπορεί παρά να είναι φανερή: ξαναγορρίζει κανείς πάντα με χαρά (και λίγη νοσταλγία) στοὺς χώρους της πρώτης του έρευνας.

ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΜΠΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ

Υφηγήτρια Κοινωνιολογίας
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Σ' αὐτή τή μελέτη θά προσπαθήσω να παρουσιάσω τὸ ιδιαίτερα παραμελημένο πρόβλημα της εργαζόμενης γυναίκας στην Ελλάδα.

Πρώτα θά γίνει μιὰ σύντομη ἀνασκόπηση της εξέλιξης και της θέσης της γυναίκας στην παγκόσμια ιστορία, που θά τονίσει τις διαδικασίες και τις συνθήκες που επέφεραν τήν ὑποταγή και τήν κατώτερη θέση της γυναίκας—έτσι όπως εκφράζεται έντονα σήμερα άκόμα στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Η εργασία αὐτή ἀποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος περιγράφεται ή θέση της Ἑλληνίδας, σύμφωνα με τὸ νόμο, στην οικογένεια και τήν κοινωνία. Ἀκολουθεῖ στατιστική ἐπισκόπηση τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ της Ἑλλάδας και ή ἀναλογία του στα διάφορα επαγγέλματα, με ἀνάλυση της ιδιαίτερης συμπεριφορᾶς που ἀντιμετωπίζουν οί γυναίκες στα διάφορα επαγγέλματα λόγω τοῦ φύλου τους.

Στὸ δεύτερο μέρος θά τονιστοῦν τὰ προβλήματα που παρουσιάζονται στις γυναίκες κάτω από τις προϋποθέσεις της κοινωνικής πραγματικότητας από τή μιὰ μεριά, και της επαγγελματικής τους ἀπασχόλησης από τήν ἄλλη.

Έτσι, τὸ δεύτερο μέρος ἀποτελείται από μιὰ ἐμπειρική έρευνα σε ἓνα ελληνικό εργοστάσιο, όπου ἓνα δείγμα από ἑκατὸ γυναίκες καλούνται να ἀπαντήσουν σε ἐρωτήσεις γύρω από τήν ἐπίδραση της δουλειᾶς στη ζωή τους, και για τις ἀπόψεις τους για τήν οίκογένεια, τὸ ἐπάγγελμα, τις ἀνθρώπινες σχέσεις, τή θρησκεία, τήν πολιτική, κτλ. Αὐτὸ τὸ ἐρωτηματολόγιο εἶχε σκοπὸ να έρευνήσει:

- α) Τήν ἐπίδραση της ἐξάσκησης επαγγέλματος στη δομή της προσωπικότητας και τήν ἰδιωτική ζωή τῶν γυναικῶν που ρωτήθηκαν.
- β) Κατά πόσο έχουν συνειδητοποιήσει αὐτὲς οί γυναίκες τὰ προβλήματά τους και ποιά είναι ή ἀνάλογη ἀντίδρασή τους.

Στὸ τέλος θά προσπαθήσω, με βάση τὰ στοιχεία από τὸ πρώτο μέρος και τὰ ἀποτελέσματα της ἐμπειρικής έρευνας από τὸ δεύτερο μέρος, να βγάλω τὰ ἀνάλογα συμπεράσματα και να προτείνω πιθανές λύσεις για τήν κατάρτηση τῶν προβλημάτων που παρουσιάζονται στη γυναίκα, λόγω της φύσης της και της κατώτερης θέσης της στην κοινωνία και στὸν επαγγελματικὸ χώρο. Έτσι, θά τεθεῖ τὸ ἐρώτημα, αν και πόσο ή ἴση τοποθέτηση της γυναίκας ἀπέναντι στὸν ἄντρα είναι δυνατή μέσω της συμμετοχής της στη διαδικασία της παραγωγής. Ἀρκεῖ όμως αὐτή; Ἀπό ποιούς ἄλλους παράγοντες ἐξαρτᾶται ή χειροφέτηση της γυναίκας;

— Τὸ κείμενο εἶχε ἀρχικά συνταχθεῖ στη γερμανική γλώσσα. Στην ελληνική μετάφραση, που πρωτοδημοσιεύεται ἔδω, έγιναν ἐλάχιστες μετατροπές.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τῆ συντάκτρια μαζί με τὸ σκηνοθέτη Νίκο Ζερβὸ γυρίστηκε, με βάση αὐτὴ τὴν ἔρευνα, μιὰ ταινία ντοκυμανταῖρ μικροῦ μή-κου, ποὺ περιέχει συνεντεύξεις με γυναῖκες ποὺ ἔλαβαν μέρος στὸ ἐρωτηματολόγιο καὶ με Ἑλληνες κοινωνιολόγους με τοὺς ὁποίους συζητεῖται τὸ θέμα τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν καὶ ἡ προσφορὰ τῆς κοινωνιολογίας σ' αὐτὴ τὴν προβληματικὴ.

Ἡ ταινία αὐτὴ βραβεύτηκε στὸ 15ο φεστιβάλ Θεσσαλονίκης 1974.

Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴν παγκόσμια ἱστορία

Εἶναι γενοὸς ἀναμφισβήτητο ὅτι ὁ ἄντρας δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει χωρὶς τὴ γυναῖκα, καὶ ἡ γυναῖκα χωρὶς τὸν ἄντρα. Ἀκόμα ἔχει ἀποδειχθεῖ ἐπιστημονικά ὅτι οἱ πρῶτογονες κοινωνίες ὁ ἄντρας καὶ ἡ γυναῖκα ζοῦσαν μαζί, ἰσότιμα καὶ εἰρηνικά. Γιατὶ ὁ ἄντρας καὶ ἡ γυναῖκα εἶναι ἔτσι φτιαγμένοι ὥστε νὰ ἀλληλοσυμπληρῶνται γιὰ νὰ ζοῦν δημιουργικά καὶ νὰ ἀναπαράγουν ζωή.

Κι ὁμως σὲ ὅλους τοὺς ἱστορικοὺς γνωστοὺς πολιτισμοὺς μέχρι σήμερα ἀκόμη, γνωρίζουμε ἕνα κατώτερο καὶ ὑποταγμένο στὸν ἄντρα ρόλο τῆς γυναίκας, μιὰ πατριαρχικὴ μορφή τῆς οἰκογένειας ὅπου ὁ ἄντρας εἶναι ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ γυναῖκα εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ὑπακούει σὲ κάθε περίσταση.

Ἡ κατωτερότητα τῆς γυναίκας ἐξηγήθηκε ἀπὸ τοὺς κλασσικοὺς τῆς κοινωνιολογίας τῆς οἰκογένειας σὰν «βιολογικὰ καθορισμένη» καὶ «φυσικὴ».

Πρῶτὴ ἡ θεωρία τοῦ μητρικοῦ δικαίου, ποὺ ἀναπτύχθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν Bachofen¹ με τὶς μελέτες του καὶ τὸν Morgan² με τὶς ἔρευνές του στὴ φυλὴ τῶν Ἰροκέζων τῆς Νότιας Ἀμερικῆς, ἔφερε στὸ φῶς τελείως καινούργιες μορφές οἰκογένειας ποὺ ὑπῆρχαν στὶς πρῶτογονες κοινωνίες, καὶ ποὺ ἀποτέλεσαν τὴ βάση γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς θέσης τῆς γυναίκας στὸν πολιτισμένο κόσμο: Σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου εἶδους σὲ διάφορους πολιτισμοὺς καὶ με ποικίλες μορφές οἰκογένειας, ὅπως κατανομή ἐργασίας σύμφωνα με τὸ φύλο (κυνηγοὶ καὶ συλλέκτριες, ἀργότερα κυνηγοὶ καὶ καλλιεργήτριες) ἔτσι κανεὶ δὲν ὑποτιμοῦσε ἢ ὑπερτιμοῦσε κανένα ἀπὸ τὰ δύο φύλα, ὑπῆρχε ὁμως κάποιος σεβασμὸς ἀπέναντι στὴ γυναῖκα λόγω τῆς ἱκανότητάς της νὰ γενεῖ καὶ καὶ τοῦ καθοριστικοῦ της ρόλου στὸ νοικοκυριό.

Ἡ καταγωγή ὑπολογιζόταν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς γυναίκας (μητρικὸ δικαίον). Βασίζομενος σ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὁ Friedrich Engels ἀνάπτυξε στὸ βιβλίο

του, *Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους*³ τὴ θεωρία ὅτι αὐτὴ ἡ ἀρμονικὴ συνύπαρξη τοῦ ἄντρα καὶ τῆς γυναίκας κλονίστηκε με τὴν ἀνάπτυξη τῶν κυνηγετικῶν καὶ πολεμικῶν μεθόδων, ποὺ ἔδωσαν στὸν ἄντρα τὴ δυνατότητα νὰ ὑποτάξει τὴ γυναῖκα, καὶ κυρίως με τὴν ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ ἄντρας χρειάζοταν τοὺς ἀπογόνους του γιὰ ἐργατικά χέρια καὶ γιὰ κληρονόμους. Ἔτσι ἦρθε ἡ ἀνατροπὴ τοῦ μητρικοῦ δικαίου, ποὺ ὑπῆρξε ἡ κοσμοϊστορικὴ ἥττα τοῦ γυναικείου φύλου. Ὁ ἄντρας πῆρε στὰ χέρια του τὸ τιμὸν ἀκόμα καὶ μέσα στὸ σπῆτι, ἡ γυναῖκα ταπεινώθηκε, ὑποδουλώθηκε καὶ ἔγινε σκλάβος τῆς ἐπιθυμίας του καὶ ἀπλὸ ἐργαλεῖο γεννοποιίας. Αὐτὴ ἡ ὑποτιμητικὴ θέση τῆς γυναίκας, ὅπως παρουσιάζεται πρὸ παντὸς στοὺς Ἑλληνες τῆς ἡρωικῆς καὶ ἀκόμη περισσότερο τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, ὁριοποιήθηκε καὶ καλύφθηκε με τὸν καιρὸ, τμηματικά πῆρε μιὰ πιὸ ἥπια μορφή, με κανένα τρόπο ὁμως δὲν καταργήθηκε.⁴

Ἀπὸ τότε, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς πηγές, ἡ γυναῖκα ζεῖ σὲ μιὰ ἀστηρὴ μονογαμικὴ μορφή γάμου, στὴ σκιά τοῦ ἄντρα. Ἡ ἀπιστία της τιμωρεῖται ἀμείλιχτα. Ἐγινε τὸ «ἀδύνατο», τὸ «ἄλλο» φύλο, καὶ ἐφευρέθηκαν ἄπειροι μῦθοι γιὰ νὰ δικαιολογήσουν καὶ νὰ σταθεροποιήσουν τὴν κατωτερότητα στὴν ὁποία ἤθελαν νὰ καταδικάσουν τὴ γυναῖκα, ὁ «μῦθος τῆς ἀδύνατης γυναίκας, ὁ μῦθος τοῦ ἱσχυροῦ ἀρσενικοῦ καὶ τοῦ πονηροῦ καὶ ἐπικίνδυνου θηλυκοῦ».⁵ Ὁ ἄντρας ἐνσαρκώνει τὸ καλὸ καὶ ἡ γυναῖκα τὸ πονηρὸ.

Ἔτσι πέρασαν τὰ δύο φύλα στὴν ἱστορία. Μετὰ τὴν «ἀνάκαλυψη» τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τοῦ κράτους καὶ τοῦ δικαίου, ἡ γυναῖκα καταδικάστηκε σὲ μόνιμη ἀνημιμότητα.

Στὴν περιφωμὴ δημοκρατία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἡ γυναῖκα δὲν εἶχε καμιά θέση στὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς διαδικασίες, καὶ ἐκπαιδεύονταν γιὰ ἐπιμόρφωσιν καὶ μετῆρα. Κι ὁμως ἀκόμα καὶ γιὰ τὰ θέματα τοῦ νοικοκυριοῦ ὁ ἄντρας εἶχε τὴν τελευταία λέξη. Ἡ ταπεινότη καὶ ἡ κατὰ τὴν φύσιν φυσιολογικὴ ἀνάπτυξη τοῦ «θηλυκοῦ ἀνθρώπου» εἶχαν σὰν λογικὴ συνέπεια τὴ γένεση τῆς πορνείας. Ἡ ἱκανοποίηση ἀπὸ τὴ γενετήσια συνουσία ἦταν ἐπιτρεπτὴ μόνο στὸν ἄντρα.

Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐργασίας δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀναφερθοῦμε ἐκτενῶς στὶς διαφορὲς μορφές τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ σεξουαλικῆς καταπίεσης τῆς γυναίκας στὶς διάφορες περιόδους τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι

1. Bachofen Johan Jacob, *Τὸ μητρικὸ δικαίον*: Μία ἔρευνα γιὰ τὴ γυναικοκρατία τοῦ ἀρχαίου κόσμου, καὶ ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἡ νομικὴ φύσις της, γερμανικὴ ἐκδόσις, Basel, 1948, ἐκδόσις Karl Meuli.

2. Morgan Lewis R., *Ancient Society*, ἐκδ. Leslie A. White, Cambridge, Mass., 1964.

3. Engels, Friedrich, *Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους*, Stuttgart, 1948.

4. Στὸ ἴδιο, σελ. 23.

5. Σαβράνης Δημοσθένης, *Τὸ λεγόμενο ἀδύνατο φύλο*, γερμ. ἐκδόσις, Μόναχο, 1972.

το γεγονός ότι η γυναίκα έμενε σκλαβωμένη στο σπίτι της (με εξαίρεση γυναίκες της κυρίαρχης τάξης σε εποχές όπως π.χ. την αρχαία Ρώμη και την Άναγέννηση) μέχρι το 18ο αιώνα, όπου με την εκβιομηχάνιση χρειάστηκαν όλα τα δυνάτα και φτηνά (παιδικά!) εργατικά χέρια.

Η διδασκαλία του Ίησου Χριστού για αγάπη και ισότητα ήταν η πρώτη έλπιδα για τη γυναίκα, που όμως έσβησε γρήγορα, όταν και αυτή η διδασκαλία θεομοποιήθηκε (θηρησκεία-εκκλησία). Η γυναίκα αποτέλεσε και πάλι την ενσάρκωση της αμαρτίας.

Στη γαλλική επανάσταση το 1789 κινητοποιήθηκαν για πρώτη φορά δυναμικά οι γυναίκες, που μαζί με τους άντρες πολέμησαν στην πρώτη γραμμή για την κατάργηση της βασιλείας. Με την άνοδο όμως του Ναπολέοντα του Α', τα δίκαια που κερδήθηκαν με την επανάσταση δεν μπόρεσαν να μπουν σε εφαρμογή. Γυναίκες δημοκράτισσες οδηγήθηκαν στη γκιλοτίνα. Όμως το παγκόσμιο γυναικείο κίνημα δεν μπορούσε πιά να χαλινιασθεί ούτε από την κυρίαρχη τάξη ούτε από τους αντιδραστικούς διανοούμενους.

Η θεωρία του κομμουνισμού και του σοσιαλισμού των Κάρλ Μάρξ και Φρήντριχ Ένγκελς χάρισε και στις γυναίκες, όπως και σε κάθε καταπιεσμένη τάξη, φυλή και στρώμα, τις θεωρητικές βάσεις για την απελευθέρωσή τους.

Ίδιως το βιβλίο του Αύγουστου Μπέμπελ, *Η γυναίκα και ο σοσιαλισμός*,¹ αποτέλεσε την κυριότερη θεωρητική βάση για την πλήρη χειραφέτηση της γυναίκας.

Το 1871 στην κομμούνια του Παρισιού 10.000 γυναίκες (κυρίως εργάτριες) βάδισαν προς τις Βερσαλλίες. Γιατί η καταπίεση των γυναικών από την κοινωνία είχε μεταφερθεί και στον τόπο της δουλειάς. Με την ανάπτυξη της καπιταλιστικής κοινωνίας και της εκβιομηχάνισης, γυναίκες (και παιδιά) ήταν αναγκασμένες να δουλεύουν κάτω από άπανθρωπες συνθήκες, μέχρι 17 ώρες την ημέρα, σε όλους τους τομείς της παραγωγής με τον πιο χαμηλό μισθό, μόλις για να επιζήσουν.

Το 1870 δόθηκε για πρώτη φορά στην Άμερική στις γυναίκες το δικαίωμα της ψήφου, το 1883 στη Νέα Ζηλανδία, και στην Εβρώπη το 1907 (στη Φιλανδία).² Ίδιως στην Άγγλία, ο αγώνας της σουφραζέτας (από το λατινικό suffragium=δικαίωμα ψήφου) για την απόκτηση του δικαιώματος ψήφου και για ισοτιμία, ήταν δύσκολος και αιματηρός.

Το γυναικείο κίνημα στον εικοστό αιώνα δυναμώνει συνέχεια. Στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο οι γυναίκες αντικατέστησαν τους άντρες σε πολλές θέσεις και απόκτησαν έτσι περισσότερη εθθύνη και αυτοπε-

ποίηση. Σήμερα έχουν κατακτήσει σχεδόν όλους τους ανδρικούς τομείς. Όμως ακόμη δεν μπορούμε να μιλάμε για ισότητα των δύο φύλων. Η γυναικεία επαγγελματική απασχόληση φέρνει μαζί της καινούργια προβλήματα, γιατί η παράδοση, η δομή του κράτους και η αντίδραση των αντρών κάθε άλλο παρά διευκολύνουν τις γυναίκες. Θά μπορούσαμε να πούμε ότι στις σοσιαλιστικές χώρες οι προϋποθέσεις για την ισοτιμία και την ελεύθερη ανάπτυξη της γυναίκας είναι πολύ πιο ενοχικές από ό,τι στο δυτικό κόσμο. Όμως η πλήρης χειραφέτηση του ανθρώπου (μαζί και της γυναίκας) δεν έχει επιτευχθεί ακόμη ούτε εκεί.

Η πορεία προς τη χειραφέτηση της γυναίκας θά αναλυθεί στην εργασία αυτή, σχετικά με την Ελλάδα, κάτω από την ιδιαίτερη έκτιμηση του ρόλου της επαγγελματικής απασχόλησης των γυναικών.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

α. η πολιτιστική κατάταξη της γυναίκας

1. Ιστορική επισκόπηση—γυναικείο κίνημα

Μετά την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, η Ελλάδα βρισκόταν κάτω από την τουρκική κυριαρχία. Τετρακόσια χρόνια ζούσε ο ελληνικός λαός κάτω από μεσαιωνικές συνθήκες, υποδουλωμένος από τους ξένους κατακτητές και τους ντόπιους κοτζαμπάσηδες. Το 1821 ξέσπασε η επανάσταση, και κράτησε μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, όπου να απελευθερωθεί δολοκλήρη η Ελλάδα. Η ιστορία της νέας Ελλάδας έχει αρχίσει λοιπόν εδώ και 150 χρόνια.

Η αποφασιστικότητα και το θάρρος που διακρίνουν τις γυναίκες στον απελευθερωτικό αγώνα έχουν γραφτεί στην ιστορία. Όμως μετά την εγκαθίδρυση του ελληνικού Κράτους (1827), οι γυναίκα υποχρεώθηκαν να αναλάβει πάλι τον προκαθορισμένο από την κοινωνία ρόλο της στο νοικοκυριό.

Η πρώτη ένδειξη μίας γυναικείας κίνησης εμφανίστηκε το 1870 με το περιοδικό *Ευρύδικη*, που ζήτησε το δικαίωμα της γυναίκας σε μόρφωση και δουλειά. Όμως σαν ιδρύτρια κάποιου φεμινιστικού κινήματος, πρέπει να αναγνωρίσουμε την Καλλιόπη Παρρέν, που το 1888 εξέδωσε την *Εφημερίδα των Κυριών* και οργάνωσε την «Ένωση των Έλ-

1. Bebel August, *Η γυναίκα και ο σοσιαλισμός*, Berlin, 1964.
2. Πηγή: Rossi Bruno, «Η περιπέτεια της γυναίκας», *Ταχυδρόμος*, Απρίλιος 1972, τεύχη 939, 940, 941.

ληνίδων» (1879) και το 1911 το «Λύκειο των Έλληνίδων».

Οι διάφοροι γυναικείοι σύλλογοι της εποχής εκείνης είχαν μέλη τους γυναίκες της μεγαλουσιτικής τάξης και είχαν συνήθως φιλανθρωπικό χαρακτήρα. Αυτό οφείλεται βασικά στη μεγάλη αντίδραση που συνάντησε το φεμινιστικό κίνημα και στην Ελλάδα—μόλις το 1890 κατόρθωσε μιὰ γυναίκα για πρώτη φορά νὰ μπει στο Πανεπιστήμιο, στη Φιλοσοφική Σχολή των Αθηνών—και στο γεγονός ότι η μηδαμινή μόρφωση, ή άθλια κοινωνική και οικονομική κατάσταση και το πολύ χαμηλό επίπεδο πολιτικής συνείδησης που βρισκότουσαν οι εργαζόμενες γυναίκες, τις εμπόδιζαν νὰ παλέψουν οι ίδιες για τὰ δικαιώματά τους. Τὰ πολιτικά κόμματα σύμφωνα με τη συντηρητική τους δομή αρνούντουσαν κάθε δικαίωμα στη γυναίκα. Πρώτο τὸ σοσιαλεργατικό κόμμα, πὸν ἰδρύθηκε τὸ 1918, διακήρυξε τὸ αἷτημα γιὰ ἰσότητα τῶν γυναικῶν.¹ Τὸ 1924 μετονομάστηκε σὲ Κομμουνιστικό Κόμμα Ἑλλάδας, καὶ σύμφωνα με τὶς ἰδεολογικές του ἀρχές δὲν ἔπαυε ποτὲ νὰ θέτει στοὺς βασικούς πρώτους στόχους του τὴν ἰσότητα τῶν γυναικῶν, καὶ πρωτοπόρο νὰ ἀγωνίζεται γιὰ τὴ συνειδητοποίηση τοῦ προβλήματος καὶ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν στὰ κοινά.

Τὸ 1918 ἰδρύθηκε τὸ «Ἐθνικὸ Συμβούλιο Ἑλληνίδων» καὶ τὸ 1920 ὁ Σύνδεσμος γιὰ τὰ δικαιώματα τῆς γυναίκας² πὸν ἀποτελοῦσε τμήμα τῆς «Διεθνoῦς Ἐνώσεως Γυναικῶν» γιὰ «ἅσα δικαιώματα—ἴσες ὑποχρεώσεις, μετ' ὅ το μνηαίτο του ἔντυπο *Ὁ ἀγῶνας τῆς γυναίκας*. Τὸ 1927 ἔλαβαν οἱ γυναικες γιὰ πρώτη φορὰ μέρος σὰν ψηφοφόροι σὲ κοινοτικές ἐκλογές καὶ μετὰ ἀπὸ μακροχρόνιους ἀγῶνες, μόλις τὸ 1953, κατόρθωσαν νὰ κερδίσουν τὸ πλήρες δικαίωμα τοῦ «ἐκλέγειν καὶ ἐκλέγεσθαι» στὶς βουλευτικές ἐκλογές.

Ἡ περίοδος τῆς κατοχῆς καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης ἦταν μιὰ περίοδος ὑψηλῆς συνειδητοποίησης καὶ γιὰ τὴ γυναίκα, πὸν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἑλληνική ἱστορία συμμετείχε τόσο ἐνεργὰ στὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα. Ἡ φασιστικὴ Γερμανία εἶχε διατάξει γιὰ τὴ γυναίκα τὰ τρία K (Kirche-Küche-Kinder), πὸν σημαίνουν ἐκκλησία-κουζίνα-παιδιά.

Οἱ Ἑλληνίδες πολέμησαν ἥρωικά τὸ φασισμό, ἰσάζιες στὸ πλευρὸ τῶν ἀντρῶν. Ὁ κοινὸς ἀγῶνας ἔκανε τὴν ἰσότητα πράξη. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ τὶς ἐσωτερικὲς ἀνωμαλίες, ὁ ἀγῶνας τῶν γυναικῶν γιὰ τὰ δικαιώματά τους εἶναι πιά πραγματικότητα καὶ κλιμακώνεται παράλληλα με τοὺς ἀγῶνες τοῦ λαοῦ γιὰ μιὰ δίκαιη κοινωνία. Οἱ γυναίκες ἀγωνίζονται νὰ ἀναλάβουν ὑπεύθυνες θέσεις καὶ ὁργανώνονται σὲ διάφορα γυναικεῖα σωματεῖα.

1. Χατζηβασιλείου Χρύσα, *Τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα Ἑλλάδας καὶ τὸ γυναικεῖο ζήτημα*, Ἐκδόσεις τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΕ, Ἀθήνα, 1946.

Τὸ 1956 ἀπὸ 16 γυναίκες ὑποψήφιες βουλευτίνες ἐκλέχθηκαν 2, ἡ Λίνα Τσαλδάρη τῆς ΕΡΕ καὶ ἡ Βάσω Θανασέκου (ἀργότερα τῆς ΕΛΑ), καὶ οἱ δύο στὴν Ἀθήνα.

Στὸ μετὰξυ, ἐκτός ἀπὸ τὸ «Ἐθνικὸ Συμβούλιο Ἑλληνίδων» καὶ ἀπὸ τὸ «Σύνδεσμο γιὰ τὰ δικαιώματα τῆς γυναίκας» ἰδρύονται καὶ λειτουργοῦν ὁ «Σύνδεσμος Ἑλληνίδων Ἐπιστημόνων» καὶ ὁ «Σύνδεσμος Ἑλληνίδων Νομικῶν», ἡ «Πανελλαδικὴ Ἐνωσις Γυναικῶν» (ΠΕΓ, ἱδρύση 1964) πὸν ἔθετε σὰν βασικούς σκοποὺς τῆς πλήρης νομικῆς, οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἰσότητις τῆς γυναίκας, τὴ νομοθετικὴ κατοχύρωση τῆς ἀρχῆς: «ἴση ἀμοιβὴ δι' ἴσην ἐργασίαν» καὶ τὴ συμμετοχὴ καὶ ἀνάδειξη τῶν γυναικῶν στὰ σωματεῖα καὶ τὶς διοικήσεις τους, καὶ τέλος ἡ «Συντονιστικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐργαζομένων Γυναικῶν» πὸν συντόνιζε τὴ δουλειὰ τῶν συνδικαλιστῶν-μελῶν τῶν διαφόρων σωματείων. Ἐπίσης στὴν «Πανελληνία Ἐπιτροπὴ Εἰρήνης», τμήμα τῆς «Διεθνoῦς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν Εἰρήνην», συμμετέχουν στὴν πλειοψηφία τους γυναίκες. Τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ἑλληνικοῦ γυναικεῖου κινήματος ἦταν ἡ Α' Πανελλαδικὴ Συνδιάσκεψη Ἐργαζομένων Γυναικῶν τὸ Νοέμβριο τοῦ 1966. Συμμετείχαν 149 συνδικαλίστριες ἀπὸ 60 σωματεῖα 12 διαφορετικῶν πόλεων. Ὅπως τὴν ἀνθση αὐτὴ τοῦ γυναικεῖου κινήματος, πὸν συμβάδιζε μετὴν πλατεῖα πολιτικοποίησης τοῦ λαοῦ, ἔκομε βίαια ἡ στρατιωτικὴ δικτατορία πὸν πραξικοπηματικά τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1967 πῆρε τὴν ἐξουσία.

Τὰ αἵτιαμα τῶν γυναικῶν συλλόγων γιὰ ἰσότητα, εἰρήνη καὶ χειραφέτηση, πὸν ἀπὸ τὴ φύση τους προϋποθέτουν κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία καὶ χειραφέτηση τοῦ λαοῦ, ἦταν φυσικὰ νὰ ἐρχονται σὲ ἀντίθεση μετὰ τὰ σκοτεινά, ἀντιλαϊκὰ καὶ ἰδιωτελῆ σχέδια τῆς φασιστικῆς δικτατορίας.

Ὅπως χιλιάδες ἄλλοι δημοκράτες ἀγωνιστές, γυναίκες συνδικαλίστριες διώχθηκαν, συνελήφθηκαν, βασανίστηκαν καὶ ἐξορίστηκαν. Τὰ γυναικεῖα σωματεῖα διαλύθηκαν, ἄλλα ἄπλως ἀδράνησαν, καὶ ἀπὸ τὸ 1972 ἄγγιζαν στὰ ὅρια τοῦ ἐπιτρεπτοῦ μερικὰ γυναικεῖα προβλήματα.

Σήμερα πὸν δημοσιεύεται αὐτὴ ἡ ἔρευνα βαδίζουμε στὸ δεύτερο χρόνο ἀπὸ τὴ μεταπολίτευση τοῦ Ἰουλίου 1974 καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας. Οἱ προοδευτικοὶ γυναικεῖοι σύλλογοι ἀναδιοργανώνονται, ἄλλοι καινούργιοι ἰδρύονται μέσα σ' ἓνα γενικότερο κλίμα ὁρασμοῦ πολιτικοποίησης.

Τὸ γυναικεῖο κίνημα ἔχει ἀκόμη πολλὰ δρομὰ μπροστά του. Χρειάζεται νὰ σπάσουν προκαταλήψεις αἰῶνων καὶ στοὺς ἄντρες καὶ στὶς ἴδιες τὶς γυναίκες, κυρίως. Στὰ ἐπόμενα κεφάλαια θὰ παρακολουθήσουμε τὴ θέση τῆς γυναίκας, ὅπως τὴν ὀρίζει ὁ νόμος, καὶ πῶς τὴν ἀντιμετωπίζουν οἱ κογένεια

και κοινωνία. Μετά θα παραθέσουμε τις κατακτήσεις της σε όλους τους επαγγελματικούς τομείς και θα συζητήσουμε τα ειδικά προβλήματα που προέρχονται από την επαγγελματική της απασχόληση.

Στο τέλος της εμπειρικής έρευνας θα συνδεθούν όλα τα αποτελέσματα με τις προοπτικές του γυναικείου κινήματος, κάτω από μια εμπεριστατωμένη θεώρησή του.

2. Η νομική θέση της γυναίκας

Το άρθρο 1387 του Αστικού Κώδικα, που ισχύει από το 1946 με ελάχιστες τροποποιήσεις, ορίζει: «Ο άνηρ είναι η κεφαλή της οικογενείας και αποφασίζει περί παντός, δι' αφορμή των συζυγικών βίων ενώ η απόφασις αυτού δεν παρίσταται ως κατάχρησις δικαιώματος». Και σύμφωνα με το άρθρο 1389, «φυλαττομένης της διατάξεως του άρθρου 1387 η γυνή έχει την διεύθυνση του συζυγικού οίκου», και «αί δικαιοπραξίαι της γυναικός μετά τρίτων διά τας τρεχούσας ανάγκας της οικονομίας υποχρεούσι τον άνδρα». Βλέπουμε εδώ ότι ο άντρας έχει το δικαίωμα βάσει του νόμου να άσκει πλήρη κηδεμονία στη γυναίκα, στα πλαίσια του συζυγικού βίου.

Ακόμα και η διεύθυνση του οίκου, που της ανατίθεται από το νόμο, είναι με όρους και κάτω από την υψηλή έποπτεία του συζύγου. Έτσι το άρθρο 1389 προβλέπει και την απαγόρευση της δικαιοπραξίας στη γυναίκα «φ' όσον ο άντρας την γνωστοποιήση εις τον τρίτον πρό της δικαιοπραξίας»...

Το άρθρο 1388 ορίζει: «Η γυνή λαμβάνει το επώνυμο του άνδρος». Νεώτερη διάταξη του 1963 επιτρέπει στη γυναίκα «τήν χρῆσιν του πατρωνυμικού αυτής ονόματος, *παράλληλος προς το το άνδρος και δι' όταν έχη συμφέρον προς τοῦτο*».

Σύμφωνα με το άρθρο 1391 «ο άνηρ υποχρεούται να παρέχει εις την σύζυγον διατροφήν ανάλογον προς την κοινωνικήν του θέσιν, την περιουσίαν και τοὺς πόρους αὐτοῦ». Η γυναίκα αναλαμβάνει την ευθύνη της διατροφῆς σύμφωνα με το άρθρο 1392 «ἐφ' όσον ο άνηρ είναι άνίκανος να διατρέφῃ ἑαυτόν». Άζειει να παραιτηθῇ εἰς τὸν άνδρα, ὅτι το άρθρο αὐτό καθορίζει το εἶδος της γυναικείας ἀνάλογα με «τήν περιουσίαν ἢ τοὺς πόρους αὐτῆς». Ο παράγοντας κοινωνική θέση, φαίνεται, δεν προβλέπεται από το νόμο γιὰ τὴν γυναίκα, ἴσως γιὰ το νομοθέτης δὲν μπορεῖ νὰ φανταστῇ μιὰ γυναίκα με δική της προσωπικότητα καὶ δική της κοινωνική θέση. Μιὰ γυναίκα ἀνήκει ἢ στὴν οἰκογένεια τοῦ πατέρα ἢ τοῦ συζύγου!

Άζειει νὰ ἀναφερθοῦμε στὰ ἄρθρα 1394 καὶ 1396. Τὸ πρῶτο «περὶ διακοπῆς συμβίσεως» μᾶς λέει ὅτι ἀεὶν ο σύζυγος ἐξ εὐλόγου αἰτίας ἀπέστη τῆς ἐγ-

γάμου συμβιώσεως... ὑποχρεούται νὰ καταβάλῃ τὴν εἰς τὸν ἑτερον ὀφειλομένην διατροφήν... ἡ γυνὴ δικαιούται(!) νὰ παραλάβῃ τὰ πρὸς χωριστὴν αὐτῆς ἐγκαταστάσιν ἀναγκαῖα πράγματα ἑκτὸς ἀν ταῦτα εἶναι ἀπαραίτητα διὰ τὸν άνδρα...». Καὶ σύμφωνα με τὸ ἄρθρο 1396 «τὰ εἰς τὴν νομὴν ἢ κατοχὴν ἐνὸς τῶν συζύγων ἢ ἀμφοτέρων εὐρισκόμενα κινητὰ τεκμαίρεται ὑπὲρ τοῦ άνδρος καὶ τῶν δανειστῶν τοῦτου ὅτι ἀνήκουσι εἰς αὐτόν», ἐνὼ «... τὰ εἰς προσωπικὴν χρῆσιν τῆς γυναικὸς προωρισμένα κινητὰ πράγματα καὶ ἰδίᾳ ἐνδύματα, κοσμήματα, ἐργαλεῖα, τεκμαίρεται ἐν τῇ πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τοὺς δανειστὰς σχέσει τῶν συζύγων ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τὴν γυναίκα». Εἶναι φανερὴ ἡ ἀδικία ποὺ κατοχυρώνεται νομικὰ σὲ βάρος τῆς γυναίκας.

Άλλὰ ἂς ἐρθοῦμε στὴν προίκα. Εἶναι γνωστὸ τὸ ἄρθρο 1406: «Προίξ εἶναι ἡ ὑπὸ τῆς γυναικὸς ἢ ἄλλου χάριν αὐτῆς παρεχομένη εἰς τὸν άνδρα περιουσία πρὸς ἀνακομφισιν τῶν βαρῶν τοῦ γάμου». Ἐνὼ σύμφωνα με τὰ ἄρθρα 1398-1399, «ὁ άνηρ φέρει τὰ βάρη τοῦ γάμου», καὶ μόνον ἂν ὁ άντρας δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀντεπεξέλθῃ «ὀφείλει ἡ γυνὴ νὰ συνεισφέρῃ εἰς αὐτὰ κατὰ λόγον τῆς ἰδίας της περιουσίας ἢ ἐν γένει τῶν πόρων αὐτῆς». Καὶ τὸ ἄρθρο 1412 μᾶς λέει ὅτι «ὁ άνηρ ἂν δὲν ὀρίσθῃ ἄλλως ἐν τῇ προικοσυμφωνῇ ἀποκτᾷ τὴν κυριότητα τῶν εἰς προίκα ἐπιδοθέντων κινήτων... καὶ τὴν διοίκησιν καὶ ἐπικαρπίαν τῶν εἰς προίκα ἐπιδοθέντων ἀκινήτων, παρ' οἰοῦντο καὶ ἂν συνέστη ἡ προίξ», «ὡς ἐκ τῆς ὁμοῦς τοῦ γάμου» (ἄρθρο 1426) ἡ προίκα ἐπιστρέφεται στὴν γυναίκα ἢ στοὺς κληρονόμους της.

Εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ στοιχεῖο, ὅτι ὁ πατέρας εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προικίσῃ τὴν κόρη του. Ἐν τῆς τὸ ἀρνηθῇ, ἡ κόρη ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ προσφύγῃ στὰ δικαστήρια(!).² (Στις κοινωνικὲς ἐπιδράσεις τῆς προίκας θὰ ἐπανελάβομε σὲ ἓνα ἰδιαιτέρου κεφάλαιο, γιὰτὶ εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ θεσμός αὐτὸς παίζει καθοριστικὸ ρόλο στὴ διατήρηση τῆς υποδεέστερης θέσης τῆς γυναικὸς στὴν κοινωνία, καὶ στίς σχέσεις τῆς οἰκογένειας καὶ τῶν δύο φύλων εἰδικότερα.) Ὅπως εἶδαμε, ὁ νόμος ὀρίζει σὰν ἀσχολία τῆς γυναικὸς «τὰ τοῦ οἴκου». Ἐπίσης εἶδαμε ὅτι σὰν οἰκονομικὴ συνεισφορά της στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ γάμου προβλέπεται ἡ προίκα. Ἐτσι ὁ άντρας μπορεῖ νὰ ζητήσῃ διαζύγιο, τὸ ὁποῖο ἐκδίδεται σὲ βάρος τῆς γυναικὸς, ἂν ἐκείνη διατηρῇ ἐπιχειρησὶ καὶ ἐργάζεται παρὰ τὴ θέλησή του (ἰσχυρὸς κλονισμὸς ἐγγάμου συμβιώσεως).

Τὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο³ δηλώνει ἀπερίφραστα «τὴν νομικὴν ὑπεροχὴν τοῦ άνδρος». Ἡ γυναίκα «ὑποχρεούται», ἑκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι παίρνει τὸ ἐπώνυμό του, νὰ τὸν ἀκολουθεῖ στὴν οἰκία καὶ τὸν τόπο,

1. *Αστικός Κώδικς*, Γεωργίου Βαβαρέτου, Ἀθῆναι, 1972, σελ. 265.

2. *Οἰκογενειακὸν Δίκαιο*. Παράδοσις τοῦ Καθηγητοῦ Γεωργίου Μιχαηλίδου-Νουάρου διὰ τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1968, σελ. 138.

3. Στὸ ἴδιο, σελ. 85.

δπου τὸν καλοῦν οἱ ἐπαγγελματικές του ὑποχρεώσεις, νὰ παίρνει τὴν ὑπεκρότητα καὶ τὴν κοινωνική του θέση.

Καὶ τὸ ἀποκορύφωμα εἶναι ὅτι ὁ ἄντρας ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐλέγχει(!) τὴν ἀλληλογραφία τῆς γυναίκας του, ἐφ' ὅσον ἀπειλεῖται «ἡ τιμὴ καὶ ἡ ἠθικὴ» τῆς οἰκογένειας...

Προσπάθησα σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο νὰ παραθέσω τίς πρὸ σημαντικὰς νομικὰς διατάξεις, ποὺ ἀφοροῦν τῇ γυναίκα. Καὶ σὰν συμπέρασμα μποροῦμε χωρὶς ἐπιφυλάξεις νὰ ποῦμε ὅτι ἡ γυναίκα ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὸ νόμο σὰν μόνιμη ἀνήλικη. Τὴν πατρικὴ κηδεμονία διαδέχεται ἡ συζυγική.

3. Ὁ ρόλος τῆς γυναίκας στὴν οἰκογένεια

Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἓνα τυπικὸ ἀκράτος ἀνδρῶν. Ὅπως εἶδαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, οἱ νόμοι ἔχουν φτιαχτεῖ ἀπὸ ἄνδρες γιὰ ἄνδρες. Ἡ γυναίκα πρέπει νὰ μένει στὸ περιθώριο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Σύμφωνα μετὰ τὴν παράδοση, στὴν Ἑλλάδα τὰ κορίτσια διαπαιδαγωγοῦνται τελείως διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ ἀγόρια. Τὰ ἀγόρια μεγαλώνουν μετὰ τὸ δρᾶμα: ἐπάγγελμα καὶ ὑπεύθυνη θέση στὴν κοινωνία, ἐνῶ τὰ κορίτσια μαθαίνουν ὅτι μοναδικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς τους εἶναι «ἕνας καλὸς γάμος». Ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ ὅτι καὶ πολλὰ κορίτσια ποὺ σπουδάζουν ἢ ἀναλαμβάνουν μιά ὑπευθυνότητα, τίς περισσότερες φορὲς βλέπουν αὐτὴ τους τὴν ἀσχολία σὰν κάτι προσωρινό, καὶ δὲν τὴν παίρνουν ἀρκετὰ σοβαρά. Δυστυχῶς, σὲ πάρα πολλές περιπτώσεις οἱ σπουδὲς τῶν κοριτσιῶν ἔχουν σκοπὸ τὴν «ἀνέυρεση» ἐνὸς γαμπροῦ μετὰ καλύτερη κοινωνική θέση καὶ ψηλότερο ἐισόδημα.

Στὸ θέμα τοῦ σὲς κυριαρχεῖ στὴν Ἑλλάδα μιὰ αὐστηρὴ «διπλὴ ἠθική», ποὺ ἐπιτρέπει τὰ πάντα μόνον στὸν ἄντρα.¹ Οἱ πολλὲς σεξουαλικὲς ἐμπειρίες πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο εἶναι μάλιστα τιμὴ γιὰ τὸν ἄντρα. Τὸ ἴδιο γιὰ τὴν γυναίκα εἶναι ἡ χειρότερη κηλίδωση τῆς τιμῆς της, ἐνῶ ἡ ἀντρικὴ παρθενία ἀποτελεῖ ἀντικείμενο κοροϊδίας. Δράματα τιμῆς συναντᾶμε ἀκόμα σήμερα. Ἡ χαμένη παρθενία τῆς κόρης ἢ τῆς ἀδερφῆς, ἢ ἐγκατάλειψη ἀπὸ ἄντρα καὶ ἡ ἀπιστία ἢ ἀκόμα μόνᾳ ἢ ἄρνηση ἀπὸ τὴ μεριά τῆς φίλης, ἀρρωθιστικαὶ τῆς συζύγου, ἔχουν κάνει ἀκόμα καὶ φονιά τὸν τραυματισμένο στὴν ἀνδρική του τιμὴ Ἑλληνα. Κορίτσια ποὺ εἶχαν ἓνα ἄτυχο δεσμὸ ἢ στίς χειρότερες περιπτώσεις ποὺ ἀπόκτησαν ἓνα νόθο παιδί, δδηγόνταν κάτω ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ κατακραυγὴ συνήθως αὐτόματα στὴν πορνεία καί, σὲ ὀρισμένους περιπτώσεις ἀπελπίσις, στὴν αὐτοκτονία. Ἡ ὁμαλὴ οἰκογενειακὴ ζωὴ ἔχει πιά ἀποκλειστεί γι' αὐτές. Ἡ παραδοσιακὴ πατριαρχικὴ οἰκο-

γένεια ξεγράφει τὴν «παραστρατημένη κόρη», καὶ ὅπως οἱ περισσότερες κοπέλλες δὲν ἔχουν μάθει νὰ συντηροῦν τὸν ἑαυτὸ τους—αὐτὸ δὲν τὸ προβλέπει ἡ θηλυκὴ ἀνατροφή, οὔτε ὅμως καὶ ἡ ὀργάνωση τοῦ κράτους γιὰτὶ ἀκόμα κι ὅταν τὰ κορίτσια ἔξουν κάποιο ἐπάγγελμα ὑπόκεινται σὲ διακρίσεις καὶ τίς περισσότερες φορὲς ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν μισθοὺς πείνας—ἔχουμε τὰ ἀποτελέσματα ποὺ προαναφέραμε.

Αὐτὴ ἡ ἀφύσικη, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, στάση τῆς κοινωνίας ἔχει σὰν λογικὴ συνέπεια, οἱ σχέσεις τῶν δύο φύλων νὰ εἶναι περίπλοκες καὶ καθόλου, ἢ ἐλάχιστες, εἰλικρινεῖς καὶ αὐθόρμητες. Ἔτσι προήλθε καὶ ὁ ὅρος «τύλιγμα» (τοῦ ἀρσενικοῦ ἀπὸ τὸ θηλυκὸ) καὶ ὁ περίφημος μῦθος (ποὺ τελικὰ μέσα ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς κοινωνικοποίησης ἔχει πιά γίνεαι βίωμα σὲ ὅλους μας καὶ ἀντιμετωπίζεται σὰν κάτι συνηθισμένο) ὅτι ὁ ἄντρας ἐνδιαφέρεται νὰ κατακτήσει τὴν γυναίκα, καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του σταματάει ὅταν τὸ κατορθώσει, ἐνῶ ἡ γυναίκα πρέπει νὰ συγκρατεῖ τίς ὁρμὲς της γιὰ νὰ ἀναγκάσει τὸν ἄντρα νὰ τὴν παντρευτεῖ. Ἡ ἐκκλησια παίζει ἐδῶ σημαντικό ρόλο, ἰδίως στὴν ἐπαρχία, ὅπου στίς μικρὲς κοινωνίες ἡ ἐπιρροὴ της εἶναι τεράστια. Σύμφωνα λοιπὸν μετὰ τὴν χριστιανικὴ θρησκεία οἱ προγαμιαῖες σεξουαλικὲς σχέσεις ἀπαγορεύονται καὶ στὰ δύο φύλα, εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι μόνο οἱ γυναῖκες ὑφίστανται τίς συνέπειες καὶ τιμωροῦνται.

Γιὰ νὰ βάλουμε ὅμως τὴν προβληματικὴ μας σὲ μιὰ σωστὴ βάση, πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε τὴ θεωρίαν τῶν σεξουαλικῶν ἀναγκῶν τῶν δύο φύλων. Καὶ ξεκινᾶμε ἀπὸ τὴν ἀποψη (σύμφωνα μετὰ τίς θέσεις ποὺ ἀνπτύχθηκαν στὸ εἰσαγωγικὸ μέρος) ὅτι ἡ ἀναγκαστικὴ μονογαμία τοῦ γυναικεῖου φύλου ἦταν φαινόμενο κοινωνικὸ καὶ ὄχι φυσικὸ. Ἱστορικά, ἔχει ἀποδειχτεῖ ὅτι ὀπρῆξαν πολιτισμοὶ μετὰ διάφορες μονοκαὶ πολυγαμικὲς σχέσεις, καὶ ἡ μοντέρνα ἱατρικὴ ἔχει ἤδη ἀποδείξει ὅτι ἡ φυσιολογικὴ ἀνάγκη γιὰ σεξουαλικὴ ζωὴ εἶναι παρόμοια καὶ στὰ δύο φύλα² (σὲ πείσμα ὅλων αὐτῶν ποὺ μετὰ ἄβυσσος καὶ καθόλου ἐπιστημονικὰ ἐπιχειρήματα ἐπιμένουν: ὁ ἄντρας πολυγαμικός, ἡ γυναίκα μονογαμική).

Ὁ Ἑλληνας περμιέται ἀπὸ τὴν γυναίκα του νὰ εἶναι συγχρόνως «ἡ μητέρα», «ἡ σκλάβα του» καὶ τὸ «δικασμομητικὸ στοιχείο». Μιά κάπως χειραφετημένη γυναίκα ἔχει πολὺ λίγες πιθανότητες νὰ συνεννοηθεῖ μετὰ ἓναν Ἑλληνα ἐφ' ὅσον δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ αὐτὰ τὰ πρότυπα. Δυστυχῶς, οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι πολὺ σπάνιες. Ἡ κατανόησις ἐργασίας μέσα στὴν οἰκογένεια γίνεται σύμφωνα μετὰ τὴν παράδοση. Ὁ ἄντρας

2. Στὸ βιβλίον της, *Τὸ ἄλλο φύλο*, ἡ Simon de Beauvoir ἐξανθλώντας κάθε πηγὴ ἀπὸ Βιολογία, Ἱστορία, Μυθολογία, Λογοτεχνία, Ψυχολογία καὶ ἑμπειρία, μεθοδικὰ ἀποδεικνύει πὺς ἡ σεξουαλικὴ καταπίεση τῆς γυναίκας προήλθε ἀπὸ τίς κοινωνικὲς διαδικασίες, ἐνῶ ἀκόμα σήμερα οἱ γυναῖκες δὲν ἔχουν ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὴν ὑποφύση ἀπὸ τίς συνέπειες της.

1. Σαβράμης Δημοσθένης, στὸ ἴδιο, «*Τὸ παράδειγμα τῆς Ἑλλάδας*», σελ. 155.

πηγαίνει να δουλέψει και η γυναίκα φροντίζει τα παιδιά και το νοικοκυριό. Αυτό το σημείο της κατανομής εργασίας έχει γίνει αντικείμενο θεωρητικών συζητήσεων για το θέμα της αξιολόγησης της προσφοράς των δύο φύλων. Είναι γνωστό το επιχείρημα των έχθρων της απελευθέρωσης του γυναικείου φύλου: «Και τί κάνουν οι γυναίκες; Όλη την ημέρα κάθονται.» (Και από την άλλη πλευρά οι ίδιοι—με πόση υποκρισία—εκθειάζουν την Έλληνίδα «σύζυγο και μητέρα».) Θα ήθελα να διευκρινίσω αυτό το σημείο: Είναι σημαντική η διαφορά που έχει το επιχείρημα αυτό για τις διάφορες κοινωνικές τάξεις. Είναι γεγονός ότι η γυναίκα μένει περιορισμένη στο νοικοκυριό και αποκλεισμένη από την κοινωνική ζωή. Πόσο μάλλον οι γυναίκες των κατωτέρων τάξεων. Γιατί οι «μονο-νοικοκυρές» της μεγάλο-και μεσοσττικής τάξης είναι τις περισσότερες φορές στην πραγματικότητα διακοσμητικές στοιχεία, κηφήνες, που ζουν σε βάρος των αντρών, χωρίς να προσφέρουν τίποτα παραγωγικό στην κοινωνία. Το νοικοκυριό τους φροντίζεται συνήθως από οικιακές βοηθούς, και οι ίδιες ασχολούνται με το να «σκοτώνουν» την ώρα τους στα κομποτήρια, μαγαζιά και λοιπά. Σ' αυτή την κατηγορία γυναικών παρατηρείται και το φαινόμενο της καταπίεσης σε βάρος των αντρών, που εργάζονται για να τις τρέφουν και συχνά αγωνίζονται να ικανοποιήσουν απαιτήσεις, στις οποίες δεν ανταποκρίνεται η οικονομική τους δυνατότητα. Αντίθετα η νοικοκυρά της κατώτερης κοινωνικής τάξης διαδραματίζει έναν πολύ πιο σημαντικό και δύσκολο ρόλο. Πρέπει να τ'αγγαίει πέρα με το χαμολόδο μόνο δύο άντρα της, αν δεν εργάζεται ή ίδια (στο δεύτερο μέρος θα δούμε πως η ανάγκη σπρώχνει αυτές τις γυναίκες στην εργασία). Οι τιμές, που διαρκώς ανεβαίνουν, τις σπρώχνουν σε ένα διαρκή αγώνα να προσπαθούν με περιορισμένα μέσα να κατορθώσουν το «δπιμουν» για το νοικοκυριό τους (σύμφωνα με τον ανάλογο κανόνα της οικονομολογίας). Η δουλειά του σπιτιού είναι γι' αυτές ιδιαίτερα κοπιαστική, έφ' όσον τους λείπουν οι βοηθητικές ηλεκτρικές συσκευές. Και τέλος οι αγρότισσες σπάνε δριςτικά το μύθο για το «άδυνα-το φύλο», κάνοντας την ίδια ή και σκληρότερη άκρη δουλειά με τους άντρες τους στο χωράφι, έχοντας συγχρόνως να «πολεμήσουν» ένα πρωτόγονο νοικοκυριό.

Θά μπορούσαμε να γράψουμε δλόκληρο βιβλίο για τις επιπτώσεις αυτών των προϋποθέσεων και του τρόπου ζωής των «μονο-νοικοκυρών» πάνω στις ίδιες αλλά και στην οικογένεια και κυρίως στα παιδιά τους. Το συννθέστερο φαινόμενο είναι η άνικανοποίηση (frustration), που ξεσπάει με επιθετικότητα στους γύρω. Και καθώς οι γυναίκες, στη διαδικασία κοινωνικοποίησής τους, κρατιούνται μακριά από γενικότερες γνώσεις και τριβή με τα κοινωνικοπολιτικά (είναι πολύ συχνό το φαινόμενο, δ άντρες να

επιβάλλει στη γυναίκα του το τί θά ψηφίσει), συμβαίνει όχι μόνο να αποδέχονται το ρόλο τους, αλλά να ανατρέφουν σύμφωνα μ' αυτόν τις κόρες τους και να τις έμποδίζουν να αντιδράσουν. Γιατί άκόμα κι όταν οι ίδιες έχουν συνειδητοποιήσει την πραγματικότητα, δ φόβος ότι οι κόρες τους θά έρθουν σε σύγκρουση με την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, με το να μη δέχονται τον προκαθορισμένο από την κοινωνία ρόλο τους, τις κάνει να θέλουν να τις προφυλάξουν και να τις δδηγήσουν στο δρόμο που οι ίδιες ακολούθησαν. Άξίζει να σημειωθεί ότι στατιστικά έχει αποδειχτεί σε διάφορες χώρες, ότι οι γυναίκες ψηφίζουν πολύ πιο συντηρητικά από τους άντρες. Στην Ελλάδα το ίδιο δείχτηκε στις τελευταίες εκλογές.

Όλα δσα αναφέρθηκαν σ' αυτό το κεφάλαιο σχετικά με το ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια, που αποτελεί και το βασικό πυρήνα της κοινωνίας, θά έρευνθούν αναλυτικά στο εμπειρικό μέρος αυτής της μελέτης. Στη συνέχεια θά ασχοληθούμε με τον άμεσα συνδεδεμένο θεσμό της προίκας στον τόπο μας.

4. Η επίδραση της προίκας

Ό θεσμός της προίκας θά μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί τον πιο ανασταλτικό παράγοντα για τη χειραφέτηση των γυναικών και ένα καθοριστικό στοιχείο, όσον αφορά τη θέση τους απέναντι στους άντρες.

Για τη νομική κατοχύρωση της προίκας μιλήσαμε ήδη. Μιά ενδιαφέρουσα μελέτη πάνω σ' αυτό το θεσμό είναι η διδακτορική διατριβή της Άφροδίτης Τεπερόγλου.¹ Με μία ιστορική αναδρομή στις μορφές οικογένειας και στην κανονική εργασίας μάς δίνει σημαντικό όλικό για τη δημιουργία της προίκας και τις κοινωνικοοικονομικές της επιδράσεις στη σημερινή ελληνική κοινωνία. Σάν συνέπειες του θεσμού της προίκας η Ά. Τεπερόγλου αναφέρει: «άσχετες καταστάσεις στις προσωπικές σχέσεις των συζύγων», «τασκαμιάς στην οικογένεια, είτε γιατί δ νεαρός γιός δεν ενδιαφέρεται να την απαιτήσει από την άρραβωνιαστικά του, είτε γιατί η κόρη πιέζει τους γονείς για να μην χάσει τον εκλεκτό της», «άναβολές των γάμων» και τέλος «εργασία των γυναικών».²

Άς προσπαθήσουμε να έρευνήσουμε περισσότερο τις επιδράσεις του θεσμού της προίκας στη δομή της προσωπικότητας των γυναικών και στη θέση και στάση τους απέναντι στους άντρες. Όπως δείξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τ'α νεαρά κορίτσια μαθαίνουν στη διάρκεια της διαδικασίας κοινωνικο-

1. Τεπερόγλου, Άφροδίτη, *Η προίκα, ένα κοινωνικοοικονομικό πρόβλημα*, Αθήνα, 1968 (γερμ.)

2. Στο ίδιο, σελ. 158-160.

ποίησής τους, ὅτι ὁ βασικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς τους εἶναι «ἡ σύνταξη καλοῦ γάμου». Δὲν εἶναι τυχαία ἡ ἔκφραση «ἀποκατάσταση». Ὁ γάμος σημαίνει τὴν τὴν κοπέλλα τὴ λύση τοῦ βιοποριστικοῦ προβλήματος. Ὁ πατέρας τὴν τρέφει μέχρι νὰ τὴν παντρεύει, καὶ τότε εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προσφέρει στὸ γαμπρὸ μιὰ «ἀποζημίωση», γιὰ νὰ τὸν ἀνακουφίσει ἀπὸ τὰ «βάρη» ποὺ ἐπωμίζεται. Καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ κοριτικοῦ μέσα στὴν οἰκογένεια ἐξηγεῖται τὸ ὅτι ἀκόμα καὶ σήμερα στὰ ἐλληνικὰ χωριά ἀκούμε: «δὺο παιδιὰ κι ἓνα κορίτσι» (καὶ δὲν εἶναι μόνο στὰ χωριά ποὺ τὸ θηλυκὸ βρέφος εἶναι ἀνεπιθύμητο). Ἔτσι οἱ γονεῖς προσφέρουν ὅλα τὰ μέσα γιὰ μόρφωση στὰ ἀγόρια καὶ κρατᾶνε ἀκόμη τὰ κορίτσια τους στὸ σπίτι, προσφέροντάς τους τὴν ἐκμάθηση τῆς «οἰκιακῆς οἰκονομίας», ποὺ θὰ τοὺς χρειαστεῖ σίγουρα, καὶ συχνὰ μὲ θυσιᾶς ἀγωνίζονται νὰ συγκεντρώσουν τὴν ἀπαραίτητη προίκα, προϋπόθεση γιὰ νὰ «ἀποκαταστήσουν» τὴν κόρη τους.

Ἀφοῦ ἡ κοπέλλα περάσει στὴν οἰκογένεια τοῦ συζύγου, ὁ πατέρας ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸ βάρος τῆς κόρης. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου σπάνιο τὸ φαινόμενο (ἰδιαίτερα σὲ πιὸ παλιᾶς ἐποχῆς) ἡ κοπέλλα νὰ μὴν εἶναι καθόλου εὐχαριστημένη ἀπὸ τὸ γάμο της, νὰ μὴν μπορεῖ ὅμως ἀντικειμενικὰ νὰ χωρίσει γιατί, ἀν' ἡ πατρικὴ οἰκία δὲν εἶναι διατεθειμένη νὰ τὴν δεχτεῖ πάλι, ἡ ἴδια δὲν εἶναι σὲ θέση, δὲν ἔχει τὰ ἐφ' ὅσον, νὰ συντηρήσει τὸν ἑαυτὸ της. Ἔτσι καταδικάζεται σὲ μιὰ ἀνεπιθύμητη ζωὴ. Καὶ ὁ ἄντρας ἔχει κάθε δικίω καὶ θεωρεῖ τὴ γυναῖκα καλύτερη, ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπὸ αὐτόν.

Εἶναι φανερὲς οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας. Ὁ γάμος κατανεῖ ἀγοραπωλησίαν καὶ ὁ ἀνθρώπος γυναῖκα» ἐξευτελίζεται, καταδικάζεται σὲ μιὰ αἰώνια ἐξάρτηση. Καὶ βλέπουμε ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς θέσης τῆς γυναῖκας στὴν κοινωνία διαιωνίζεται. Γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς γυναῖκας τὴν προετοιμάζει νὰ παίξει τὸν ἴδιο ἀκριβὲς ρόλο ὅπως καὶ ἡ μητέρα της, καὶ ἀπ' τὴ μερίαν τοῦ ἄντρας ἔχει κάθε δικίω νὰ ἀπαυτεῖ προίκα, ἐφ' ὅσον ἐφ' ὁρὸν ζωῆς θὰ τρέφει τὴ γυναῖκα του. Καὶ νὰ ἑνας παράγοντας ποὺ φέρνει μιὰ ἀλλαγὴ σ' αὐτὴ τὴν τάξη τῶν πραγμάτων: Στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, ὅταν τὰ οἰκονομικὰ μέσα τοῦ πατέρα δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ προσφέρει στὴν κόρη του μεγάλῃ προίκα, ποὺ νὰ ἀναλογεῖ σ' ἓναν πλοῦσιο καὶ «καλὸν» γαμπρὸ, ἐκείνη ἀναγκάζεται νὰ φροντίσει ἡ ἴδια. Ἔτσι καταλήγουμε σ' αὐτὸ ποὺ ἀναφέρει καὶ ἡ Τεπερόγλου σὰν συνέπεια τῆς προίκας, τὴν ἐργασία τῶν γυναικῶν, καὶ στὴ θέση μας γιὰ τὴ σχέση τῆς χειραφέτησης τῶν γυναικῶν μὲ τὴν ἐργασία, θέμα ποὺ θὰ μελετήσουμε ἀμέσως.

Ἐλπίζουμε ὅτι τὰ ὅσα ἀναφέρθηκαν σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ἀπόδειξαν τὸ πὼς ὁ θεσμὸς τῆς προίκας παίξει τὸ σπουδαιότερο ρόλο γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ἐξευτελισμοῦ καὶ τῆς κοινωνικῆς διάκρισης τοῦ γυναικείου φύλου.

5. Τάσεις γιὰ χειραφέτηση καὶ ἐπάγγελμα

Ἡ ἐργασία εἶναι ἡ κοινωνικὴ λειτουργία, ποὺ ἐφέρει τὸ ἀνθρώπινο εἶδος ἀπὸ τὸν πρωτογονισμό στὸν πολιτισμό. Στὶς πρῶτες κοινωνίες τὸ νοικοκυριὸ ἀποτελοῦσε ὀλόκληρη βιομηχανία, καὶ ἡ συνεισφορὰ τῆς γυναῖκας, ποὺ ἦταν ὑπεύθυνη γι' αὐτὸ, εἶχε τὴν ἴδια ἀξία μὲ τὴν προσφορὰ τοῦ ἄντρα κυνηγοῦ-πολεμιστῆ. Στὴ σημερινὴ κοινωνία ὅμως τὸ νοικοκυριὸ περιορίζει τὴ γυναῖκα στὸ μικρόκοσμο τοῦ σπιτικοῦ. Καὶ αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ σημεῖο, ὅπου συμφωνοῦν ὅλες οἱ τάσεις τοῦ γυναικείου κινήματος, δηλαδὴ ὅτι ἡ συμμετοχὴ (ἐπαναφορὰ) τῆς γυναῖκας στὸν ἐπαγγελματικὸ-κοινωνικὸ χῶρο ἀποτελεῖ τὴν πιὸ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ χειραφέτησή της.

Εἶτε μὲ ἀφορμὴ τὴν προίκα, εἶτε ἀπὸ ἄλλου εἶδους οἰκονομικὴ ἀνάγκη, ὅλο καὶ περισσότερες γυναῖκες εἰσέρχονται καθημερινὰ σ' ὅλους σχεδὸν τοὺς ἐπαγγελματικὸς κλάδους. Ὁ ρόλος τῆς «μονο-νοικοκυρᾶς-συζύγου καὶ μητέρας» χάνει μὲ τὸν καιρὸ σὲ ἀξία καὶ δὲν ἄρκει πιά γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὴν προσωπικότητα τοῦ «θηλυκοῦ ἀνθρώπου». Τὰ ἦθη γίνονται πιὸ ἐλαστικά, καὶ ἔστω καὶ μερικὴ ἀπασχόληση ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι παίξει σημαντικὸ ρόλο γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς νοοτροπίας τῶν ἰδίων τῶν γυναικῶν, καὶ τοῦ περιβάλλοντός τους.

Στὰ ἐπόμενα κεφάλαια θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὰ νέα προβλήματα ποὺ παρουσιάζονται μὲ τὴ γυναικεία ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση.

β. ἡ θέση τῆς ἐργαζόμενης γυναῖκας

1. Στατιστικὴ ἐπισκόπηση

Στὴν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1971 ἐξακριβώθηκε ὅτι 914.140 Ἑλληνίδες εἶναι ἐργαζόμενες, σὲ συνολικὸ γυναικεῖο πληθυσμὸ 4.473.452. Ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδας εἶναι 8.716.441 κάτοικοι.¹

Ἡ κατανομή τῆς γυναικείας ἀπασχόλησης, κατὰ ἡλικία, εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

Συνολικὰ	914.140 ²
10-14 ἐτῶν	24.180
15-19 »	88.720
20-24 »	112.380
25-29 »	85.240
30-34 »	101.240
35-39 »	106.560
40-44 »	112.120
45-54 »	146.740
55-64 »	98.040
65-74 »	33.960
πάνω ἀπὸ 75	5.660

1. Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1972, σελ. 2, 131.

2. Ἀποτελέσματα ἀπογραφῆς πληθυσμοῦ—κατοικιών τῆς 14ης Μαρτίου 1971 (δευματολογικὴ ἐπεξεργασία), Τόμος 1, Ἀθῆναι, 1973, σελ. 59.

Από τις 914.140, οι 12.600 είναι εργοδότες (άντιστοιχα 127.480 άντρες), 150.160 ελεύθερες επαγγελματίες, 340.840 μισθωτοί με πλήρη άσφαλιση, 399.520 είναι ασυμβοληθέντα και μη άμειβόμενα μέλη οικογενείας(!) και 11.020 δεν ανήκουν σε καμία συγκεκριμένη κατηγορία.¹

Ακολουθεί η κατανομή στους διάφορους κλάδους:

Γυναίκες άπασχολούμενες συνολικά	914.140	100,0% ²
Γεωργία-κτηνοτροφία	484.860	53,0%
Ώρυξη	1.320	0,1%
Βιομηχανία-βιοτεχνία	144.920	15,9%
Ηλεκτρισμός-φωτάεριο	2.580	0,3%
Οικοδομές-δημόσια έργα	1.720	0,2%
Εμπόριο	74.880	8,2%
Μεταφορές-επικοινωνίες	13.180	1,5%
Τράπεζες-άσφαλσεις	20.520	2,2%
Υπηρεσίες	152.900	16,7%
Δεν δήλωσαν	17.260	1,9%

Ο επόμενος πίνακας μάς δίνει πληροφορίες για το επίπεδο μόρφωσης των εργαζόμενων γυναικών (ως λάβουμε υπ' όψη ότι στην Ελλάδα υπάρχουν σήμερα 1.040.000 τελείως αναλφάβητοι—περίπου 10% του πληθυσμού—και 2.431.100 που δεν έχουν τελειώσει το δημοτικό. Από αυτούς αντίστοιχα είναι 817.300 (81%) και 1.493.450 (62%) γυναίκες).

Γυναίκες άπασχολούμενες συνολικά	914.140	100,0% ³
Απόφοιτες ανωτάτων σχολών	40.060	4,2%
Απόφοιτες γυμνασίου	198.200	12,0%
Απόφοιτες επαγγελματικών σχολών	13.440	2,8%
Απόφοιτες δημοτικού	308.200	42,0%
Παρακολούθησαν τάξ. του δημοτικού	343.160	37,5%
Αναλφάβητες	180.660	19,5%
Δεν δήλωσαν	40.480	2,8%

Αν υποθέσουμε ότι και το 2,8%, που δεν δήλωσε επίπεδο μόρφωσης, ανήκει επίσης στις τελευταίες κατηγορίες, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα 60% από όλες τις εργαζόμενες γυναίκες ή δεν έχουν καμία σχολική μόρφωση ή το πολύ έχουν πάει σε μερικές τάξεις του δημοτικού. Και αφού στην Ελλάδα δεν υπάρχει ακόμη δυνατότητα επιμόρφωσης των εργαζόμενων, είναι φανερό (και το επιβεβαιώνουν τα προηγούμενα στατιστικά στοιχεία) ότι το μεγάλο ποσοστό των γυναικών άπασχολείται σαν βοηθητικό δυναμικό. Έτσι φθάνουμε στο θέμα της διάκρισης των γυναικών στο επάγγελμα.

2. Διακρίσεις σε βάρος των γυναικών στο επάγγελμα

Η μακροχρόνια καταπίεση και υποβίβαση της γυναίκας μπορούμε να πούμε ότι φαίνεται καθαρά στη σημερινή Ελλάδα, σε όλους τους επαγγελματικούς τομείς. Στο μεταξύ τα επιχειρήματα που μεταχειρίζονται οι εργοδότες για να δικαιολογήσουν την εκμετάλλευση σε βάρος των γυναικών κάθε άλλο παρά πειστικά είναι. Καμία έρευνα εγκυρή δεν υπάρχει που να αιτιολογεί τη μεταχείριση των γυναικών σαν να είναι εργαζόμενοι «δευτέρας κλάσεως». Γιατί μόνη ή παρουσία και η καθημερινή πράξη των γυναικών σ' όλους τους τομείς που παραθέσαμε καταρρίπτει τα επιχειρήματα «περι άσθενεστέρων φύσεως», κτλ. Όσον αφορά στα πνευματικά προσόντα ισχύει το ίδιο επιχείρημα. Όμως και εδώ (δπως και στην προβληματική της θέσης της γυναίκας στην κοινωνία) έχει δημιουργηθεί φαύλος κύκλος. Γιατί από τη μία τα επιχειρήματα των εργοδοτών ότι οι γυναίκες δεν δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον για τη δουλειά κι ότι μετά το γάμο την εγκαταλείπουν (που σε γενικές γραμμές είναι βάσιμα και έχουν τις κοινωνιολογικές εξηγήσεις που αναπτύξαμε σχετικά με το ρόλο της γυναίκας), από την άλλη το χαμηλό επίπεδο μόρφωσης και η έλλειψη επαγγελματικής ειδίκευσης στις γυναίκες, δικαιολογούν την άπασχοληση σε βοηθητικές θέσεις, όχι όμως την άνιση μεταχείριση. Γιατί τα επιχειρήματα έχουν γενικευτεί, κι έτσι γυναίκες με προσόντα και διάθεση για καριέρα δεν βρίσκουν καμία υποστήριξη και μένουν στις κατώτερες θέσεις και, φυσικά, μισθολογικές τάξεις.

Ας πάρουμε σαν παράδειγμα την Άγροτική Τράπεζα. Εκεί εργάζονται 1.544 γυναίκες σε 5.814 άπασχολούμενους συνολικά. Βαθμό τμηματάρχη Α' έχουν 261 άντρες και 5(!) γυναίκες, και τμηματάρχη Β' 283 άντρες και 24 (!) γυναίκες. Σε 1.050 αρχιλογιστές, 20 είναι γυναίκες. Υπάρχουν γυναίκες υπάλληλοι που περιμένουν προαγωγή πάνω από 20 χρόνια. Και είναι γεγονός ότι τα καθήκοντα των υπαλλήλων-γυναικών είναι αντιστρόφως ανάλογα προς τη θέση και τη μισθολογική τους κλάση.⁴

Ο μέσος μηνιαίος μισθός για βιομηχανικούς εργάτες είναι 7.155 για τους άντρες και 3.920 για τις γυναίκες.⁵ Ο συνθησιμένος μισθός για πωλητές και ιδιωτικές και δημόσιες υπαλλήλους, επίσης, σε πολύ ειδικές περιπτώσεις ξεπερνά το ίδιο ποσό. Έδω οι διακρίσεις είναι πολύ φανερές, γιατί εκτός από το ότι οι μισθοί των αντρών για τις ίδιες κατηγορίες είναι μεγαλύτεροι, οι άντρες προτιμούν να στεί προαγωγές κι ως υπάρχουν γυναίκες με μεγαλύτερη προϋπηρεσία και περισσότερα προσόντα.

1. Στο ίδιο, σελ. 54.

2. Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού-κατοικιών, στο ίδιο, σελ. 15.

3. Στο ίδιο, σελ. 8.

4. Ομιλία της γενικής γραμματέως του «Συνδέσμου για τα δικαιώματα της γυναίκας», Τέρψης Λαμπρινοπούλου, Αθήνα, 10 Απριλίου 1973.

5. Στατιστική Έπετηρίς, στο ίδιο, σελ. 133.

Συμπερασματικά μπορούμε νὰ πούμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς προκαταλήψεις, πὺν θέλουνε τὴ γυναίκα στὸ σπῖτι, ἔχει δημιουργηθεῖ καὶ στὸν ἐπαγγελματικὸ χῶρο μιὰ κατάσταση, πὺν κάθε ἄλλο παρὰ φιλόξενη εἶναι γιὰ τὴ γυναίκα. Καὶ γιὰ νὰ διατυπώσουμε τὴν ὑπόθεση αὐτὴ πῶς καθαρὰ: Ἀκριβῶς ὅπως σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς ἱστορίας οἱ γυναῖκες μέσα στὸ σπῖτι ὑπηρετοῦν τοὺς ἄντρες σὲ μιὰ σχέση κατώτερου πρὸς ἄνωτερο, ἔτσι καὶ στὸν ἐπαγγελματικὸ χῶρο, οἱ γυναῖκες τοποθετήθηκαν σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια ἀρχή, γιὰ νὰ ἐξακολουθήσουν νὰ ὑπηρετοῦν τοὺς ἄντρες.

3. Προκαταλήψεις ἀπέναντι στὴ γυναίκα ἐπαγγελματικὴ ἀασχόληση

Οἱ στερεότυπες καὶ βαθιὰ ριζωμένες ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ρόλο τῆς γυναίκα (σπῖτι-παιδιά) ἔχει σὰν φυσικὴ συνέπεια νὰ ἀντιμετωπίζονται μὲ δυσπιστία οἱ γυναῖκες πὺν τολμοῦν νὰ «σπάσουν» τὴν παράδοση καὶ νὰ ἐργαστοῦν. Ἐτσι δημιουργήθηκαν διαφορὲς προκαταλήψεις. Εἶναι ἐνδιαφέροντα τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς κοινωνικοψυχολογικῆς ἔρευνας πὺν ἔκανε τὸ Ἀθηναϊκὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ ἀνθρώπου σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο Random-Numbers-Table-System σὲ ἄντρες καὶ γυναῖκες καὶ πὺν εἶχε ἀντικείμενο τὶς στερεότυπες γνώμες γιὰ τὸν ἄντρα καὶ τὴ γυναίκα καὶ τοὺς ρόλους τοὺς στὴν οἰκογένεια. Μεταξὺ ἄλλων τέθηκε ἡ ἐρώτηση: «Τί κάνει κατὰ τὴ γνώμη σας μιὰ γυναίκα εὐτυχισμένη;»

31%	ἀπάντηση ὁ καλὸς σύζυγος
29%	» ἡ εὐτυχισμένη οἰκογένεια¹
15%	» ἡ ἀγάπη

Ἄλλες ἀπαντήσεις ἀνάφεραν ὑγεία, χρήματα, κτλ., καὶ μόνον ἓνα ποσοστὸ 1% ἀπάντησε «ὡς ἐργασία». Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι ἡ πρώτη προκατάληψη ἀφορᾷ τὸν ἴδιο τὸ θεμῶ, δηλαδὴ ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἐργασία δὲν συγκαταλέγεται σ' αὐτὰ πὺν θὰ ἔκαναν μιὰ γυναίκα εὐτυχισμένη. Ἡ βασικὴ αὐτὴ προκατάληψη ἔχει σὰν συνέπεια τὶς εἰδικότερες προκαταλήψεις, παράδειγμα ὅτι οἱ ἴδιες οἱ γυναῖκες πὺν συχνὰ δὲν ἐμπιστευοῦνται μιὰ γυναικολόγο π.χ., ἀλλὰ προτιμοῦν ἄντρα γιατρό. Ἐπίσης ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἀπὸ τῆ «φύση» τῆς ἡ γυναίκα εἶναι προορισμένη γιὰ δουλειὲς βοηθητικῆς. Ἐτσι ἐπιβεβαιώνεται ἡ θέση πὺν ἀναπτύξαμε σὰν συμπέρασμα στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ὅτι οἱ κοινωνικὰ καθορισμένες σχέσεις, πὺν ἀφοροῦν τὸ ρόλο τῆς γυναίκα, μεταφέρθηκαν καὶ στὸν ἐπαγγελματικὸ χῶρο. Ἡ γυναίκα πρέπει νὰ ἐξακολουθήσει κι ἐκεῖ νὰ παίζει δευτερεύοντα ρόλο. Εἶναι πὺν ἐνδιαφέρον καὶ χαρ-

κτηριστικὸ ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ σχολικοῦ βιβλίου τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς πὺν διαβάστηκε πρὸς σφαιρὰ σὲ μιὰ τηλεοπτικὴ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὸ γυναικεῖο ζήτημα ἀπὸ τὴ βουλευτιῶνα Ἄννα Συνοδινού. Αὐτὸ λοιπὸν διδάσκει τὶς νεαρὲς μαθήτριες ὅτι, στὴν περίπτωση πὺν κάποτε ἀναγκαστοῦν(!) νὰ ἐργαστοῦν, θὰ πρέπει νὰ διαλέξουν ἐπαγγέλματα πὺν νὰ μὴν ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ «γυναικεῖο τοὺς προορισμό» στὴ γῆ, δηλαδὴ νὰ γίνουν δασκάλες, νοσοκόμες, πωλήτριες ἐνδυμάτων, κτλ. Βλέπουμε ὅτι εἶναι ξεκάθαρη ἡ προσπάθεια νὰ χαλιναγωγηθεῖ ἡ τάση γιὰ κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ γυναικεῖου φύλου, κι ὅτι ὅχι μόνον δὲν γίνεται προσπάθεια νὰ ξεριζωθοῦν οἱ παλιὲς προκαταλήψεις ἀπὸ τὸ λαό, ἀλλὰ ὅτι παρουσιάζονται σὰν ἐπίσημες ἀπόψεις τῶν κρατικῶν ἰδρυμάτων (σχολεῖο-ἐκκλησία).

Τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ μιὰ οἱ διακρίσεις στὸν ἐπαγγελματικὸ χῶρο, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ προκαταλήψεις καὶ ὁ παραδοσιακὸς ρόλος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ κοινωνία προετοιμάζει τὴ γυναίκα, ἔχουν σὰν συνέπεια νὰ δημιουργοῦνται σοβαρὰ προβλήματα, ψυχικὰ καὶ πρακτικά, στὶς ἐργαζόμενες γυναῖκες. Αὐτὰ ἀναλόουμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

4. Σύγκρουση ρόλων καὶ διπλὴ ἐπιβάρυνση

Ἡ σύγκρουση τῶν ρόλων τῆς ἐργαζόμενης γυναίκας ὁρίζεται σὰν τὸ δίλημμα ἀνάμεσα στὶς δύο κατευθύνσεις: οἰκογένεια καὶ ἐπάγγελμα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ διαχωρίσουμε δύο διαφορετικὲς κατηγορίες ἐργαζόμενων γυναικῶν: Ἀπὸ τὴ μιὰ τὶς γυναῖκες πὺν ἐργάζονται μόνον ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀνάγκη, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη αὐτὲς πὺν φιλοδοξοῦν νὰ κάνουν καριέρα. Γιὰ τὴν πρώτη κατηγορία, ἀπὸ τὰ ὅσα εἶπαμε ὡς τώρα, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ γυναῖκες αὐτὲς βλέπουν τὴ δουλειὰ σὰν κάτι ἀναγκαῖο καὶ προσωρινὸ καὶ ὅτι εἶναι διατεθειμένες νὰ τὴν ἔγκαταλείψουν μόλις βελτιωθοῦν τὰ οικονομικὰ τῆς οἰκογένειας. Καὶ ὅπως εἶδαμε ἀπὸ τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα, εἶναι καὶ ἡ πῶς συνηθισμένη κατηγορία ἀπὸ ἐκείνη τῶν «γυναικῶν καριέρας». Σ' αὐτὲς, ἡ σύγκρουση ρόλων ἐνισχύεται πὺν ἀπὸ τὸν συνηθὸς ἄχαρο καὶ μονότονο χαρακτῆρα τῆς δουλειᾶς. Ὅμως ὁ σοβαρότερος παράγοντας πὺν δημιουργεῖ στὶς γυναῖκες ἔντονη σύγκρουση ρόλων καὶ τὶς ἀναγκάζει νὰ κλίνουν συνηθὸς πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς οἰκογένειας, εἶναι αὐτὸς πὺν ὀνομάσαμε διπλὴ ἐπιβάρυνση καὶ πὺν συνίσταται στὸ ὅτι ἡ ἐργαζόμενη γυναίκα—μὲ σχεδὸν ἀνύπαρκτες ἐξαιρέσεις—ἔχει ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δουλειὰ τῆς καὶ ὅλη τὴν εὐθύνη τοῦ νοικοκυριοῦ. Ἀς δοῦμε, μὲ βάση τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας πὺν προαναφέραμε (καὶ πὺν θεωροῦμε σὰν τὴν πῶς ἔγκρυψη), πόση συμπαράσταση βρίσκουν οἱ γυναῖκες ἀπὸ τοὺς ἄντρες τοὺς στὶς δουλειὲς τοῦ νοικοκυριοῦ:

1. Βασιλείου, Γεώργιος, *Μελέτη μεταβλητῶν εἰς τὴν ψυχολογικὴν τῆς ἑλληνικῆς οἰκογένειας*, Ἀθήναι 1966, σελ. 44.

Στην έρώτηση: «Ποιά καθήκοντα έχει κατά τη γνώμη σας μια γυναίκα απέναντι στο σύζυγό της;» απάντησαν:

39%, να είναι καλή νοικοκυρά
32%, να τον φροντίζει, να τον προσέχει, κτλ.
25%, να το έιναι πιστή
3%, να φροντίζει για τη διατροφή...

Στην έρώτηση: «Τί είναι κατά τη γνώμη σας μιá σωστή γυναίκα;» απάντησαν:

64%, ή καλή νοικοκυρά
26%, ή δημοφ
17%, ή καλή μητέρα
15%, ή καλή σύζυγος
22%, ή υπάκουη, κτλ.

και στην έρώτηση: «Ποιός πλένει σέ σās τά πιά-
τα;» είπαν:

1%, ό σύζυγος(!)¹
93%, ή σύζυγος
6%, άλλα πρόσωπα (οίκιακès βοηθοί, γιαγιάδες, κτλ.)

Στις δύο πρώτες έρωτήσεις βλέπουμε για μιá άκό-
μη φορά τις ίδιες στερεότυπες αντίληψεις για τó ρό-
λο της γυναίκας. Και είναι σημαντικό ότι έχουν ά-
παντήσει άντρες και γυναίκες, «μονο-νοικοκυρές»
και εργαζόμενες. Όσο για την τρίτη έρώτηση, είναι
πολύ χαρακτηριστικό τó ότι δέν δόθηκε από κανέ-
ναν ή άπάντηση «και οι δύο σύζυγοι». Νά λοιπόν
ή διπλή επιβάρυνση. Μετά τó δόκτώρο της δουλει-
ας, στο σπίτι όλα περιμένουν τη νοικυρά. Συχνά
οί μητέρες έχουν τύψεις γιατί αναγκάζονται νά άφή-
νουν τά παιδιά τους όλη την ήμέρα. Οί θέσεις
στούς παιδικούς σταθμούς άντιστοιχούν στο 1/5
περίπου τών άναγκών, έκτός από τó ότι άκόμα ύπάρ-
χουν διστάγμοι από τη μεριά τών οικογενειών.

Για μιá άκόμη φορά φθάσαμε σ' ένα φαύλο κύ-
κλο. Οί κοινωνικές προκαταλήψεις, οί διακρίσεις
και ή διπλή επιβάρυνση ένισχύουν τη σύγκρουση
ρόλων, πού προκαλεί τó μειωμένο ένδιαφέρον για τη
δουλειά. Οί γυναίκες καριέρας άποτελούν μικρή
μειονότητα. Όμως κι αυτές άντιμετωπίζουν λιγότε-
ρο ή περισσότερο έντονα τά ίδια προβλήματα. Τó
προβλημα της δουλειάς τού νοικοκυριού άποτελεί
άκόμα θέμα τιμής για τούς άντρες. Γιατί τó περίφη-
μο έλληνικό «φίλοτιμο» κάνει τόν άντρα γελοίο, άν
π.χ. πλύνει πιάτα. Σε δημοσιογραφικές έρευνες,
άκόμα και γυναίκες σέ μεγάλα ποσοστά έχουν δη-
λώσει ότι θά τó θεωρούσαν ύποτιμητικό για τόν άν-
τρα τούς τó νά άσχοληθεί με τις «γυναικείες» δου-
λειές τού σπιτιού!

Τούς τρόπους για νά σπάσουμε τó φαύλο κύκλο
θά προσπαθήσουμε νά τούς βρούμε στο τέλος όλης

της έρευνας. Σάν συμπέρασμα όμως έδώ μπορούμε
νά πούμε ότι ή παράδοση είναι πολύ βαθιά ριζωμέ-
νη και έξυκολουθεί νά είναι ή βάση της διαδικασίας
κοινωνικοποίησης. Και θά χρειαστεί καιρός μέχρι
νά επιδράσει τόσο ή κοινωνική μεταβολή, ώστε νά
άλλάξουν οί αντίληψεις και σ' αυτόν τόν τομέα.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΕ ΕΝΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ

α. μεθοδολογία

1. Σκοπός της έρευνας

Στό πρώτο μέρος της εργασίας έγινε μιá θεωρητι-
κή και περιγραφική παρουσίαση της θέσης της έρ-
γαζόμενης γυναίκας στη σημερινή Ελλάδα, σέ συν-
δυασμό με τη θέση της γυναίκας γενικά στην έλ-
ληνική κοινωνία. Στά πλαίσια τώρα αυτής της έμπει-
ρικής έρευνας θά προσπαθήσω νά εξετάσω άναλυ-
τικότερα την κατάσταση της εργαζόμενης Έλλη-
νίδας.

Σάν χώρο για την έρευνα διάλεξα την Πειραική-
Πατραϊκή, γιατί εκεί είχε διεξαχθεί τó 1960 από
την κοινωνιολόγο Ίωάννα Λαμπίρη μιá πλατειά έ-
ρευνα (γι' αυτήν θά μιλήσουμε στο άμέσως επόμενο
κεφάλαιο), πού τά άποτελέσματα της θά άποτε-
λούσαν ένα σοβαρό στοιχείο σύγκρισης για νά
δειχτεί ή κοινωνική μεταβολή στα τελευταία 15
χρόνια.

Σκοπός της έρευνάς μου είναι ό έλεγχος της έγ-
κυρότητας τών πληροφοριών πού παρατέθηκαν στο
πρώτο μέρος, και συγκεκριμένα νά έρευνηθεί: Τι
επίδραση είχε ή άσκηση επαγγέλματος στην ιδιω-
τική ζωή και τη δομή της προσωπικότητας τών έρ-
γαζόμενων γυναικών, τί προβλήματα τούς προέξη-
νσε ή δουλειά, πόσο είχαν συνειδητοποιήσει την κοι-
νωνική τους κατάσταση και ποιά ήταν ή άνάλογη
συμπεριφορά τούς.

Μέ βάση αυτό τó σκεπτικό διατυπώθηκε τó έρω-
τηματολόγιο πού δημοσιεύεται στο τέλος της έρε-
υνας, και πού περιέχει έρωτήσεις γύρω από όλα τά
προβλήματα και όλες τις πλευρές της καθημερινής
ζωής αυτών τών γυναικών. Η μέθοδος της σύντα-
ξης τού έρωτηματολογίου θά άναπτυχθεί στο κεφά-
λαιο 3 τού δευτέρου μέρους.

Οί στόχοι τού έρωτηματολογίου έντάσσονται
στους γενικούς σκοπούς της έρευνας πού παρατέ-
θηκαν στη σύντομη εισαγωγή, και θά άναπτυχθούν
σύμφωνα μ' αυτούς.

1. Βασιλείου, Γεώργιος, στο ίδιο, σελ. 39, 67, 96.

2. Ἡ κοινωνιολογικὴ ἔρευνα τῆς Ἰωάννας Λαμπίρη:
«Κοινωνικὴ μεταβολὴ σὲ μιὰ ἑλληνικὴ κομ-
πόλη»¹

Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 ἡ Ἰωάννα Λαμπίρη ἔκανε στὰ Μέγαρα μιὰ κοινωνιολογικὴ ἐμπειρικὴ ἔρευνα ποὺ ἦταν ἡ διδακτορικὴ τῆς ἐργασία γιὰ τὴ London School of Economics. Σκοπὸς τῆς ἔρευνας τῆς ἦταν νὰ μελετήσῃ τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ στὴ μικρὴ παραδοσιακὴ κομποπολὶ τῶν Μεγάρων, ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀπασχόληση γυναικῶν στὸ ἐκεῖ νεοῖδρυτο ἐργοστάσιο τῆς Πειραϊκῆς-Πατραϊκῆς.

Ἡ Ἰωάννα Λαμπίρη μᾶς κλιμακώνει ὡς ἐξῆς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς της:

1. Τὰ κίνητρα ποὺ ὤθησαν τὰ νεαρὰ κορίτσια νὰ πιάσουν δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο, δηλαδή, οἱ παράγοντες ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὴν κοινωνικὴ μεταβολὴ σὲ μιὰ παραδοσιακὴ κοινωνία.

2. Τὰ ἐμπόδια ποὺ βρίσκονταν στὸ δρόμο αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς.

3. Οἱ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν ἀπασχόληση στὴ βιομηχανία, στὴν ψυχροσύνηση καὶ στὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἐργατριῶν ἀπὸ τὸ 1950 ὥς τὸ 1959.

4. Οἱ ἀντιδράσεις τῶν ὑπόλοιπων κατοίκων τῶν Μεγάρων καὶ ἡ συμπεριφορὰ τους ἀπέναντι στὶς ἐργάτριες στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα.

Ἡ Ἰωάννα Λαμπίρη κάλεσε γιὰ νὰ λάβουν μέρος στὸ ἐρωτηματολόγιό της 124 ἐργάτριες καὶ τὶς μητέρες τους (111) καὶ ἀντίστοιχα, σὰν ομάδα ἐλέγχου (control group), 129 ἀνύπαντρα κορίτσια τῶν Μεγάρων (ὄχι ἐργάτριες) καὶ τὶς μητέρες τους (112).

Τὰ βασικὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας ἦσαν τὰ ἐξῆς: τὰ περισσότερα κορίτσια, ποὺ κατόρθωναν νὰ «σπάσουν τὴν παράδοση» καὶ νὰ πιάσουν δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο, τὸ ἔκαναν κυρίως γιὰ νὰ φτιάξουν τὴν προικὰ τους. Στὰ Μέγαρα κυριαρχοῦσε ἡ ἀποψη ὅτι τὰ κορίτσια πρέπει νὰ μένουν σπῖτι τους, καὶ νὰ θεωροῦν τὴν ἀγνότητά τους σὰν τὴν μεγαλύτερη ἀρετὴ. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παρατσούκλι «Κατσάμπισσα» (ἀπὸ τὸ Κατσάμπα, ὄνομα τοῦ ἱδιοκτήτη τῆς «Πειραϊκῆς») ποὺ «κολλοῦσαν» οἱ κάτοικοι τῶν Μεγάρων στὶς νεαρὲς ἐργάτριες, καὶ ποὺ ἦταν σαφὲς μιὰ «στάμπα ἀνηθικότητας».

Πατερῆδες καὶ ἀδελφία ἀσκούσαν ἐνεργητικὴ ἀντίδραση στὴ δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο, ἐνῶ οἱ μητέρες τὴν ἀντιμετώπιζαν περισσότερὸ εὐνοϊκᾶ. Ἀποδείχθηκε ὅτι τὰ κορίτσια, παρὰ τὴν ἀπασχόλησή τους ἐξω ἀπὸ τὸ σπῖτι, βρίσκόντουσαν ἀκόμη κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τῆς οἰκογένειας καὶ τοῦ στενοῦ περιβάλλοντος γενικότερα.

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς Λαμπίρη ἀκόμα, ἡ ἐπίδραση τῆς ἐξωστρεφικῆς ἀπασχόλησης ἦταν φα-

νερὴ στὴν οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία τῶν κοριτσιῶν, ποὺ ἔφερνε καὶ κάποια σχετικὴ ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴν οἰκογένεια. Κι ὅμως μιὰ «ἐλεύθερη ζωὴ» ἦταν ἀδύνατη γιὰ τὶς νεαρὲς ἐργάτριες, ἀκριβῶς γιατί ἡ ἐπίδραση τῆς παραδοσιακῆς μορφῆς οἰκογένειας καὶ κοινωνικῆς δομῆς ἦταν πολὺ πῶς ἰσχυρὴ.

Σιγὰ-σιγὰ ὅμως ἄλλαξε ἡ ἑθρικὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἀπασχόληση αὐτῶν τῶν ἀνύπαντρων κοριτσιῶν στὸ ἐργοστάσιο. Τὸ παρατσούκλι «Κατσάμπισσα» ἄλλαξε μὲ τὸν καιρὸ τὸ νόημά του γιὰ μερικοὺς Μεγαρίτες καὶ σήμαινε πῶς ἀπλὰ ἓνα κορίτσι ποὺ δουλεύει στοῦ Κατσάμπα. Αὐτὸ συμβάδιζε μὲ τὴ βελτίωση τῆς κοινωνικῆς θέσης (status) αὐτῶν τῶν κοριτσιῶν.

Στὴ συνέχεια τῆς ἐπεξεργασίας θὰ ἐπανεέλθουμε σὲ ἐπὶ μέρους ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τῆς Λαμπίρη, ποὺ ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ τὴν πρώτη σοβαρὴ ἐπιστημονικὴ δουλειὰ στὴ νεώτερη Ἑλλάδα γιὰ τὸ γυναικεῖο πρόβλημα.

Πρέπει ὅμως νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς Λαμπίρη περιορίζεται στὸ φαινόμενο τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς καὶ ἐξετάζει αὐστηρὰ κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ τὸ ἀντικείμενό της, ἐνῶ ἐδῶ θὰ ἐπιδιωχθεῖ, τὰ συγκεκριμένα δεδομένα καὶ οἱ συγκεκριμένες τὸν στοιχεῖον νὰ ἀποτελέσουν ἀφετηρία γιὰ νὰ βγοῦν γενικότερα συμπεράσματα γιὰ τὴ θέση τῆς Ἑλληνίδος ἐργαζόμενης καὶ γιὰ τὴν προοπτικὴ μιᾶς δολοκληρωτικῆς χειραφέτησης ὅλων τῶν γυναικῶν στὴ χώρα μας.

Ἀς ἀσχοληθοῦμε τώρα μὲ τὴν προετοιμασία καὶ τὴ μεθοδολογία τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας ποὺ θὰ ἀκολουθήσει.

3. Μέθοδος καὶ Προετοιμασία

Ἀποφάσισα νὰ ἐπαναλάβω τὴν ἔρευνα τῆς Λαμπίρη τὸ 1974, σὲ εὐρύτερη μορφῇ. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θέλησα νὰ ἐλέγξω τὰ στοιχεῖα ποὺ παράθεσα στὸ πρῶτο μέρος γιὰ τὴν κοινωνικὴ θέση τῆς ἐργαζόμενης γυναίκας καὶ γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζε. Δυστυχῶς ἡ περιορισμένη ἔκταση αὐτῆς τῆς μελέτης καθὼς καὶ συγκεκριμένες δυσκολίες ποὺ πηγαῖαν ἀπὸ τὴν «ἐποχή» ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἡ ἐργασία, καὶ στὶς ὁποῖες θὰ ἀναφερθῶ διεξοδικά, δὲν μὴ ἐπέτρεψαν ἓνα πλατύτερο πεδίο ἔρευνας.

Μερικὲς βασικὲς ἐρωτήσεις, ποὺ ἀφοροῦν στὴν κοινωνικὴ προέλευση, στὰ αἷτια ποὺ ὤθησαν τὶς γυναῖκες νὰ ἀναλάβουν τὴ δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο καὶ στὴν ἐπίδραση τῆς ἐξωστρεφικῆς ἀπασχόλησης στὴ βιομηχανία, στὴν ψυχροσύνηση καὶ στὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἐργατριῶν, πῆρθκαν ἀπὸ τὸ ἐρωτηματολόγιό τῆς Ἰωάννας Λαμπίρη. Ὅμως στὸ διάστημα τῶν δεκαπέντε χρόνων ποὺ μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς Λαμπίρη, πολλὰ ἄλλαξαν στὸ ἐργοστάσιο καὶ στὴν περιοχὴ γύρω του, ἔτσι ὥστε τὸ ἐρωτηματολόγιό ποὺ συντάχθηκε ἀπὸ ἐμένα περιέχει περισσότερα θέματα. Γιὰ τὸ στόχο τοῦ ἐρωτηματολογίου μί-

1. Λαμπίρη, Ἰωάννα, *Κοινωνικὴ μεταβολὴ σὲ μιὰ ἑλληνικὴ κομποπολὶ*, ΚΕΠΕ, Ἀθήνα, 1965.

λησα ήδη στο κεφάλαιο Α1. "Όλες οι συνεντεύξεις έγιναν από έμμεσα προσωπικά, έτσι ώστε να διατηρείται σταθερή η διάθεση των εργατριών απέναντι στη συνεντεύκτρια (άποφυγή του interviewer bias).

Συνολικά έλαβαν μέρος στο έρωτηματολόγιο 100 γυναίκες. Από αυτές 58 ήταν άνυπαντρες, 18 άρραβωνιασμένες και 24 παντρεμένες. Αυτοί οι αριθμοί αντιστοιχούν στην πραγματική αναλογία των τριών κατηγοριών οικογενειακής κατάστασης όλων των απασχολουμένων γυναικών στο έργοστάσιο (βλέπε επόμενο κεφάλαιο: στοιχειά για το πεδίο έρευνας). Ο αριθμός 100 των γυναικών διευκόλυνε την απόδοση των απόλυτων αποτελεσμάτων σε ποσοστιαία.

Πριν αρχίσουν οι συνεντεύξεις πέρασα δυο έβδομαδες στο έργοστάσιο για να αποκτήσω κάποια έπαση με τις εργατρίες και για να σχηματίσω μια προσωπική εικόνα για τις συνθήκες που επικρατούσαν (participant observation). Κατόρθωσα να πάρω από τον διευθυντή μια άδεια, που μου επέτρεπε να απασχολώ με τη σειρά κάθε μία εργάτρια από τη δουλειά της, με τη συγκατάθεση βέβαια του επιστάτη, που αποφάσιζε ποιά εργάτρια μπορούσε στη δεδομένη στιγμή να αφήσει τη μηχανή της για το λίγο χρονικό διάστημα που χρειαζόταν για τη συνέντευξη, έτσι, ώστε να μη γίνει ατία ή φτωχή μου έρευνα για μια πιθανή ελάττωση του «στένταρ» παραγωγής της Πειραικής. Οι συνεντεύξεις γινόντουσαν «τέτα-ατέτα», σαν φιλική συζήτηση σε ένα μικρό γραφειάκι δίπλα στο Ιατρείο του εργοστασίου. Στην ανάπτυξη του έρωτηματολογίου είχα προσπαθήσει να περνάω έτσι από το ένα θέμα στο άλλο, από τα «ανάδυνα» στα πιο «επικίνδυνα» θέματα, ώστε να κατορθώνω να κερδίζω την έμπιστοσύνη των γυναικών που λάβαιναν μέρος.

Η μεθοδολογία της σύνταξης του έρωτηματολογίου και της μεταπήδησης από τον ένα κύκλο θεμάτων στον άλλον, έχει την εξής μορφή:

Έρωτηση	1- 9	Οικογενειακή κατάσταση και μόρφωση
	10-22	Οικονομική κατάσταση
	23-29	Η έμπειρία της επαγγελματικής απασχόλησης
	30-34	Σχέσεις με τους γονείς
	35-39	Σχέσεις γάμου
	40-43	Ελεύθερος χρόνος
		Κύκλοι γνωριμιών και φιλίας
	44-46	Σεξουαλικές σχέσεις
	47-50	Επάγγελμα και συνδικαλισμός
	51-53	Γενικά ενδιαφέροντα
	54-55	Θρησκεία-Έκκλησία
	56-58	Ανατροφή των παιδιών
	59-67	Συνείδηση της γυναικείας τους φύσης
	68-70	Πολιτική
		Μελλοντικά σχέδια
		Προβλήματα

Αναφέρθηκα ήδη στις δυσκολίες που με άναγκασαν να περιορίσω την έρευνά μου. Η βασικότερη δυσκολία είναι και αυτή που επηρέασε άποφασιστικά μερικά από τα αποτελέσματα, δηλαδή η πολιτική κατάσταση (στρατιωτική δικτατορία) που επικρατούσε την περίοδο αυτή.

Επίσης θεωρώ απαραίτητο να γραφτεί ότι, πριν αρχίσει η έρευνα, το έρωτηματολόγιο πέρασε από «προληπτική λογοκρισία» διοικητικών στελεχών του εργοστασίου. Η αρχική τους συγκατάθεση όμως δέν τους εμπόδισε μετά από δεκαπέντε μέρες, αφού δέν είχαν επιτρέψει τη λήψη σκηνών στο χώρο δουλειάς και αφού είχαν πληροφορηθεί τις επισκέψεις (μετά από συγκατάθεση των εργατριών) τριμελούς συνταγείου, που μαζί μου κινηματογραφούσε τις ίδιες συνεντεύξεις στα σπίτια τους, να με δώσουν ξαφνικά και χωρίς προηγούμενη είδοποίηση, και ακόμα χωρίς να μου αναφέρουν συγκεκριμένο λόγο και υπεύθυνο άτομο για την απόφαση αυτή. «Από... τη διεύθυνση... μάς είπαν ότι πρέπει σήμερα να τελειώσετε...»

Αυτή η ξαφνική διακοπή, όπως είναι φανερό, μου δημιούργησε άλλες τεράστιες πρόσθετες δυσκολίες μέχρι να κατορθώσω να συμπληρώσω τον επιθυμητό αριθμό έρωτηματολογίων.

Για να επανέλθω στον παράγοντα των πολιτικών συνθηκών, εκτός από τη λεγόμενη «αυτολογκρισία» που ήμουνα υποχρεωμένη να επιβάλλω στον εαυτό μου, δηλαδή να θέτω με πολύ πλάγιο τρόπο έρωτήσεις που αφορούσαν π.χ. συνδικαλισμό και πολιτική, παρ' όλα αυτά ύπηρχε μεγάλο «ακούμπωμα» από τη μεριά των εργατριών. Σ' αυτό θά αναφερθώ πιο συγκεκριμένα στην πορεία της ανάλυσης των αποτελεσμάτων. Πρέπει όμως να αναφέρω μερικές περιπτώσεις γυναικών που φαίνονταν ότι είχαν αναπτύξει μέσα τους συγκεκριμένη αντίθεση στο καθεστώς, αλλά «διά λόγους ευνοήτους» δέν θέλησαν να λάβουν μέρος στην έρευνα.

Η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων έγινε με τον ακόλουθο τρόπο: Όλα τα στοιχεια καταχωρήθηκαν σε ένα μεγάλο πίνακα έτσι ώστε νέ είναι εύκολη η άθροιση και οι διάφορες συγκρίσεις.

Ο πίνακας είχε την εξής μορφή:

Έρωτήσεις	1	2		70
Έρωτηματολόγια				
1				
2				
.				
.				
.				
100				

Η έπεξεργασία όλων των αποτελεσμάτων έγινε σύμφωνα με το κριτήριο «οικογενειακή κατάσταση», κι αυτό γιατί στην Ελλάδα οι συνθήκες ζωής των

παντρεμένων, ἀρραβωνιασμένων ἢ ἐλευθέρων, ἀκόμα καὶ τῶν χωρισμένων ἢ χωρῶν, ἔχουν οὐσιώδεις διαφορές μετεξὺ τους.

4. Στοιχεῖα γιὰ τὸ πεδίο ἔρευνας

Τὸ ἐργοστάσιο ὑφαντουργίας τῆς Πειραικῆς-Πατραϊκῆς βρίσκεται περίπου σὲ ἀπόσταση τριάντα χιλιόμετρων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν κομόπολη τῶν Μεγάρων (30.000 κάτοικοι).

Πηγὲς τῶν κατοίκων εἶναι τὸ ψάρεμα καὶ τὸ ἐμπόριο ψαριῶν, ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ κτηνοτροφία.

Στὸ ἐργοστάσιο αὐτὸ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἀπασχολούμενων εἶναι 446 γυναῖκες καὶ 170 ἄνδρες. Οἱ περισσότεροι εἶναι Μεγαρίτες, μερικοὶ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, εἰδικὰ γιὰ τὴν «Πειραικὴ», καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἔρχονται ἢ ἀπὸ τὸ πολὺ κοντινὸ χωριὸ Μεγάλο Πεύκο, ἢ ἀπὸ τὴ βιομηχανοποιημένη πιά κομόπολη Ἐλευσίνα, πού ἀπέχει 10 χιλιόμετρα ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιο, ἀκριβῶς στὴν ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπὸ τὰ Μέγαρα.

Ἀπὸ τὶς 446 γυναῖκες οἱ 112 (25%) εἶναι παντρεμένες. 431 εἶναι ἐργάτριες καὶ 16 ὑπάλληλοι στὰ γραφεῖα. Ἀπὸ τὶς 431 ἐργάτριες 20 εἶχαν θέση ἐπιστάτριας ἢ ἐκπαιδευτρίας καὶ 11 ἦσαν στὸ τμήμα ἐλέγχου (κοντρὸλ).

Γιὰ τὸ δεῖγμα τῆς ἔρευνας αὐτῆς διαλέχτηκε μιὰ ἀναλογία 12 ὑπαλλήλων στὰ γραφεῖα, 5 κοριτσιῶν ἀπὸ τὸ κοντρὸλ καὶ 8 ἐπιστατριῶν ἢ ἐκπαιδευτριῶν (25% τοῦ συνόλου) ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ γίνῃ σύγκριση τῶν ἀπαντήσεών τους μὲ αὐτὲς τῶν ἀπλῶν ἐργατριῶν.

Τμηματάρχες καὶ ἄνω ἦσαν μόνον ἄνδρες!

Ὁ βασικὸς μισθὸς τῶν ἐργατριῶν ἦταν 154 δραχμὲς τὴν ἡμέρα γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ 209 γιὰ τοὺς ἄνδρες. Ἔτσι οἱ ἐργάτριες ἔβγαζαν περίπου 3.500-4.000 τὸ πολὺ μηνιαῖο μισθὸ μαζί μὲ τὶς διαφορὲς ὑπερωρίες καὶ τὰ δῶρα. Ὁ μισθὸς τῶν γυναικῶν ὑπαλλήλων στὰ γραφεῖα ἔφθανε τὶς 6.000 τὸ μήνα, ἐνῶ τῶν ἀντρῶν βρισκόταν γύρω στὶς 8-12.000 καὶ ἄνω.

Οἱ ἐργάτριες ἔφθαναν σὲ τρεῖς διαφορετικὲς βάρδιες ἀπὸ 8 ὥρες ἡ κάθε μιὰ, δηλαδὴ 6-14, 14-22, καὶ ἡ νυχτερινὴ ἀπὸ τὶς 10 τὸ βράδυ μέχρι τὶς 6 τὸ πρωῒ.

Στὸ ἐργοστάσιο λειτουργοῦσε μιὰ καντίνα ὅπου ἡ κάθε βάρδια σὲ ἓνα δεκαπεντάλεπτο διάλειμμα ἔπαιρνε ἓνα πρόγευμα. Ἐκεῖ μπορούσαν οἱ ὑπάλληλοι τῶν γραφείων νὰ γευματίσουν, ἂν τὸ ἤθελαν, μὲ μηνιαία πληρωμὴ 10 δρχ. περίπου γιὰ τὸ κάθε γεῦμα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καντίνα λειτουργοῦσε καὶ ἄλλη μιὰ μικρὴ, μὲ ἀναψυκτικά, καφέ, κτλ., ὅπου ὅμως μπορούσαν νὰ ἐξυπηρετηθοῦν μόνο οἱ ἀπασχολούμενοι στὰ γραφεῖα. Ἀκόμα καὶ στὶς κοπέλλες πού δούλευαν στὸ κοντρὸλ, δίπλα στὰ γραφεῖα, ἀπα-

γορευόταν νὰ προμηθεύονται π.χ. μιὰ πορτοκαλάδα ἀπὸ αὐτὴ τὴν καντίνα, τὴν ὥρα τῆς δουλειᾶς.

Ὅπως θὰ δοῦμε κι ἀργότερα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ φόβο πού προξενοῦσε ἡ πολιτικὴ κατάσταση, ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ μιλήσουν οἱ κοπέλλες καὶ γιὰ τὶς δυσκολίες πού συναντοῦσαν συγκεκριμένα στὸ ἐργοστάσιο. Ἐτσι ἀκούστηκαν μόνον μερικὰ μισόλογα: «δὲν μᾶς ἀφήνουν οὔτε νὰ βγοῦμε μιὰ στιγμὴ νὰ πάρουμε ἓνα παγοτόν», κτλ. Ὅμως γι' αὐτὰ θὰ μιλήσουμε στὸ κεφάλαιο γιὰ τὰ προβλήματα στὸ χῶρο τῆς δουλειᾶς.

Οἱ ἐργάτριες μεταφερόντουσαν καθημερινὰ μὲ λεωφορεῖα τῆς ἐταιρείας ἀπὸ τὴ γειτονιά τους στὸ ἐργοστάσιο καὶ ἀντίστροφα.

Στὸ ἐργοστάσιο ὑπῆρχε μιὰ κοινωνικὴ λειτουργός, πού βοηθοῦσε τὶς ἐργάτριες στὰ οἰκογενειακὰ καὶ προσωπικὰ τους προβλήματα, καὶ ἡ ὁποία βοήθησε ἀποτελεσματικὰ νὰ ξεπεραστοῦν πρακτικὲς δυσκολίες σ' αὐτὴ τὴν ἔρευνα. Συχνὰ ἀναλαμβάνανε καὶ τὸ ρόλο τῆς νοσοκόμας σὲ τυχόν μικρὰ ἀτυχήματα, καὶ ἀκόμα χρησίμευε σὰν «μεσίτης» καὶ συμφιλιώτρια ἀνάμεσα στὶς ἐργάτριες καὶ τὸ «ἀφεντικὸ» (μιὰ καὶ δὲν ὑπῆρχε οὔτε ὁ ἐλάχιστος συνδικαλισμὸς στὸ ἐργοστάσιο), ὅταν παρουσιαζόντουσαν προβλήματα πάνω στὴ δουλειά.

Ὅλοι οἱ ἀπασχολούμενοι ἦσαν ἀσφαλισμένοι στὸ ΙΚΑ.

Ἡ Πειραικὴ-Πατραϊκὴ εἶναι ἡ μεγαλύτερη ὑφαντουργία τῆς Ἑλλάδας μὲ πολλὰ ὑποκαταστήματα σὲ διάφορα μέρη. Στὸ ἐργοστάσιο πού ἔχουμε ἐδῶ γιὰ πεδίο ἔρευνας γίνεται ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία τοῦ νήματος.

Οἱ ἀπασχολούμενοι ὅμως μπορούσαν νὰ ἀγοράζουν ἐτοιμα προϊόντα (ὑψασμα, σενιόνια, κτλ.), μὲ ἔκπτωση 20%.

Τὸ ἐργοστάσιο ἀκολουθοῦσε τὶς ἐπίσημες ἐθνικὲς ἀργίες καὶ ἔκλεινε ἐπίσης δύο ἐβδομάδες τὸν Αὐγουστο γιὰ καλοκαιρινὲς διακοπές.

Προσέβησαν νὰ παραθέσω τὰ σπουδαιότερα στοιχεῖα πού ἔπεσαν στὴν ἀντίληψή μου γιὰ τὶς ἀντικειμενικὲς συνθῆκες ἀπασχόλησης στὴν Πειραικὴ-Πατραϊκὴ. Ἀς ἀναλύσουμε τώρα σὲ ξεχωριστὰ κεφάλαια τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας. Οἱ πίνακες πού ἀνήκουν σὲ κάθε κεφάλαιο κρίθηκε σκοπιμότερο νὰ παρατεθοῦν ξεχωριστὰ στὸ τέλος σὲ ἀντίστοιχα κεφάλαια.

β. τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας

1. Κοινωνικὴ προέλευση τῶν ἐργατριῶν

Σὰν πρῶτο ἀπὸ τὰ θέματα τοῦ ἐρωτηματολογίου πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ γενικότερα τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον καὶ οἱ συνθῆκες πού ζοῦσαν οἱ κοπέλλες.

Γιὰ τὴν τοπικὴ προέλευση τῶν ἐργατριῶν μιλῶσα-
με ἤδη. Αὐτὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἠπειρο,
ἔμεναν συνήθως σὲ μικρὰ σπίτια ποὺ νοίκιαζαν στὰ
Μέγαρα. Ἄλλες κοπέλλες ἦσαν μόνες τους καὶ ἔ-
μεναν συνήθως σὲ συγγενεῖς, καὶ σὲ μερικές περι-
πτώσεις εἶχε μεταναστεύσει ὁλόκληρὴ ἡ οἰκογένεια.

Ἀκριβῶς οἱ μισὲς ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ρωτήθηκαν δή-
λωσαν ὅτι εἶχαν ἰδιόκτητο σπίτι. Οἱ ἄλλες μισὲς
πλήρωναν νοίκι, ποὺ κυμαίνονταν ἀπὸ 1.000 μέχρι
2.400 δρχ., 63% δήλωσαν σπίτι μὲ 2 ἢ 3 δωμάτια,
ἔτσι ἔμεναν μὲ πολυμελῆ οἰκογένεια.

Οἱ περισσότερες κατὰγονταν ἀπὸ ἀγροτικές οἰκο-
γένειες (40%), 58% δήλωσαν ὅτι εἶχαν χωράφια καὶ
38% ὅτι καλλιερгоοῦσαν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὰ ὑπό-
λοιπα χωράφια (ἐκτὸς ἀπὸ 6 περιπτώσεις ποὺ δηλώ-
θηκε ὅτι τὰ νοικιάζουν) ἔμεναν ἀνεκμεταλλεῖα.
Εἶναι εὐκόλο νὰ συμπεράνουμε ὅτι γιὰ πολλὰς οἰκο-
γένειες τὸ μικρὸ τους χωράφι δὲν ἦταν καθόλου
σίγουρη βιοποριστικὴ πηγή, ἔτσι ὥστε ἀναγκάστη-
καν νὰ τὸ ἐγκαταλείψουν γιὰ νὰ γίνουν ἐργάτες καὶ
νὰ ἐξασφαλίσουν ἔτσι ἓνα σταθερὸ εἰσόδημα.

Οἱ ὑπόλοιπες ποὺ δήλωσαν ὅτι καλλιερгоοῦν τὰ
χωράφια τους (κυρίως ἐλιές καὶ ἀμπέλια), ἐκτὸς ἀπὸ
δύο ποὺ δήλωσαν ὅτι ἐμπορεύονται τὰ προϊόντα,
κρατοῦσαν τὴ συγκομιδὴ γιὰ τὶς οἰκογένειές τους.

10% εἶχαν κοτέτσια καὶ 11% ἔτρεφαν ἄλλα ζῶα.

24% προερχόντουσαν ἀπὸ ἐργατικές οἰκογένειες,
19 ἦσαν κόρες ὑπαλλήλων, σὲ 11 περιπτώσεις ἦταν
ὁ πατέρας ἐλευθερὸς ἐπαγγελματίας (ἐμπόρος, ψα-
ρᾶς, κτλ.) καὶ ἔξι εἶχαν πατέρα συνταξιούχο.

11 κοπέλλες εἶχαν δικὸ τους ποδήλατο. Ἐφ'αὐ-
τὴ οἰκογένειες εἶχαν μοτοσυκλέττα καὶ πέντε αὐτοκί-
νητο.

62% τῶν ἐργατριῶν ἦσαν ἀπόφοιτες δημοτικῶν
ἢ εἶχαν πᾶσι σὲ μερικές τάξεις τοῦ δημοτικοῦ, 24%
εἶχαν ἐπισκεφτεῖ ἢ τελειώσει τὸ γυμνάσιο, 2% (ὑ-
πάλληλοι γραφείου) εἶχαν δίπλωμα ἀνωτάτης σχο-
λῆς, 4% εἶχαν διάφορα διπλώματα (ἀνώτερες σχο-
λές, γλῶσσες) καὶ 8% ἦσαν ἀναλφάβητες.

Σὲ 54 περιπτώσεις ἐργαζόταν κι ἄλλο μέλος τῆς
οἰκογένειας στὴν Πειραικὴ, ἀδερφὴ (33%) ἢ ἄλλο
μέλος.

Σὰν συμπέρασμα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι σχεδὸν
ὅλες οἱ ἐργάτριες προέρχονται ἀπὸ φτωχὲς οἰκο-
γένειες. Μόνο οἱ κοπέλλες ποὺ δούλευαν στὸ γραφεῖο
εἶχαν ἓνα πιὸ ἄνετο οἰκονομικὰ οἰκογενειακὸ πε-
ριβάλλον.

2. Κίνητρα γιὰ τὴν εἰσοδο στὸ ἐργοστάσιο καὶ ἡ ἐμπειρία τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης

Ἀφοῦ εἶδαμε τὴν κοινωνικὴ προέλευση τῶν γυναι-
κῶν ποὺ ἀποτελέσαν τὸ δείγμα τῆς ἔρευνας, ἄς
ἐξετάσουμε προσεκτικὰ αὐτὸ τὸ θέμα συνδέοντας
τὴν οἰκομικὴ τὸν πλεονά κυρίως μὲ τὰ αἰτία ποὺ θά
ῶθοῦσαν αὐτὲς τὶς γυναῖκες νὰ ἀναλάβουν ἐξωστι-
τικὴ ἀπασχόληση.

31 % τῶν ἐργατριῶν δήλωσαν ὅτι πρὶν ἀρχίσουν τὴ
δουλειὰ δὲν εἶχαν δικὰ τους χρήματα (χαρτζιλίκι).
Ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ποὺ εἶπαν ὅτι εἶχαν, 46% ἔπαιρναν
χαρτζιλίκι ἀπὸ τοὺς γονεῖς τους καὶ 23% ἔβγαζαν
χρήματα δουλεύοντας σὲ διάφορα ἄλλα ἐπαγγέλμα-
τα. Πρὶν μποῦν στὸ ἐργοστάσιο οἱ περισσότερες γυ-
ναῖκες ἀπασχολοῦντο μόνο μὲ νοικοκυριό (45%)
ἢ στὸ οἰκογενειακὸ χωράφι (8%). 19% πήγαιναν σχο-
λεῖο καὶ 28% ἄσκοῦσαν ἄλλο ἐπάγγελμα. 4 ἀπὸ τὶς
παντρεμένες δήλωσαν ὅτι «ξενόπλεναν», διάφορα
νεαρὰ κορίτσια ἦσαν πρὶν μοδίστρες, ἄλλες ἦσαν πω-
λήτριες ἢ βοηθοὶ σὲ κομμωτήρια. Ὅλες εἶπαν ὅτι
ἐγκατέλειψαν αὐτὰ τὰ ἐπαγγέλματα, γιὰτὶ δὲν κέρ-
διζαν ἄρκετὰ καὶ (κυρίως οἱ μοδίστρες) ὅτι δὲν τοὺς
ἐξασφαλίζοναν ἓνα σίγουρο καὶ μόνιμο εἰσόδημα,
ὅπως τοὺς τὸ πρόσφερε ἡ δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο.

6% (ὅλες ἐλεύθερες) εἶπαν ὅτι ἔγιναν ἐργάτριες
γιὰ νὰ ἀπασχολοῦνται ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι καὶ γιὰ νὰ
κερδίσουν ἔτσι κάποια ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴν οἰκο-
γένειά τους. Τὸ 77% δήλωσε μόνο τὸν οἰκονομικὸ
παράγοντα σὰν αἰτία γιὰ τὴν ἀπόφασή τους νὰ πιά-
σουν δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ
ποσοστὸ βρίσκονται ἐκτὸς ἀπὸ μία ὅλες οἱ παντρε-
μένες (23), ποὺ τόνισαν ἰδιαίτερα τὶς οἰκονομικὲς
τους δυσκολίες.

17% δήλωσαν καὶ τοὺς δύο λόγους, δηλαδὴ ὅτι
καὶ τὸ οἰκονομικὸ καὶ ἡ προοπτικὴ τῆς ἀνεξαρτη-
σίας ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τὶς ἔκαναν νὰ πάρουν τὴν
ἀπόφαση. Μιὰ νεαρὴ ἐργάτρια εἶπε ὅτι ἀποφάσισε
νὰ δουλέψει γιὰ τὰ «σπουδᾶς» τὸν ἀδερφό της.
Σχεδὸν ὅλες οἱ κοπέλλες ἀπαντώντας σ' αὐτὴ τὴν
ἐρώτηση πρόσθεταν στὸς οἰκονομικοὺς λόγους
αὐθόρμητα καὶ τὴν προίκα τους σὰν ῥῆση γιὰ νὰ
πιάσουν δουλειὰ. Τὸ ζήτημα τῆς προίκας συζητή-
θηκε διεξοδικὰ στὴν ἐρώτηση «ποῦ ξοδεύετε τὸ
μισθὸ σας», ποὺ συγκαταλέγεται στὸ κεφάλαιό γύρω
ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς χειρφετήσ της. Ὅμως ἤδη
αὐτὴ ἡ αὐθόρμητη ἀπάντηση εἶναι πολὺ ἐνδεικτικὴ.

63% εἶχαν πᾶσι μόνες τους τὴν ἀπόφασή νὰ πᾶνε
στὸ ἐργοστάσιο καὶ στὰ 36% εἶχε ἀποφασίσει ὅλη
ἡ οἰκογένεια. Μιὰ κοπέλλα ἀνάνερε τὸν ἀδερφό
της σὰν ὑπεύθυνον γιὰ τὴν ἀπόφασή αὐτή.

Οἱ γυναῖκες ρωτήθηκαν ἂν ἀντιμετώπισαν δυσκο-
λίες ὅταν πρωτοπῆκαν στὸ ἐργοστάσιο. Σ' αὐτὴ
τὴν ἐρώτηση ἀπάντησαν 61% καὶ καὶ 39% ὄχι.
Αὐτὲς ποὺ εἶπαν ὅτι δὲν ἀντιμετώπισαν δυσκολίες,
δήλωσαν ἢ ὅτι ἡ παρουσία κάποιου συγγενῆ σὰν
ἐργαζόμενον μέσα στὸ ἐργοστάσιο τὶς διευκόλυνε
στὸ νὰ συνηθίσουν, ἢ ὅτι ἔβρισκαν τὴ δουλειὰ εὐ-
κολή, ἢ δὲν ἔδωσαν ἐξήγηση.

Τὸ 61% ποὺ εἶχαν δυσκολίες ἔδωσαν διάφορες
ἐξηγήσεις. Νεαρὰ κυρίως κορίτσια εἶπαν ὅτι δυσκο-
λεύονταν νὰ προσαρμοστοῦν στὸ νέο ἔξνο περιβά-
λλον. Ὁ θόρυβος τῶν μηχανῶν καὶ ἡ μονοτονία τῆς
δουλειᾶς ἀποτελοῦσαν μιὰ πολὺ σοβαρὴ ἐνόχληση,
ὅπως καὶ οἱ βάρδιες καὶ κυρίως ἡ νυχτερινή (22-6)

ποῦ ἦταν κάθε τρίτη εβδομάδα υποχρεωτική γιὰ ὅλες. Ὅλες οἱ παντρεμένες τόνισαν τὸ πρόβλημα τῶν παιδιῶν. Εἶπαν ὅτι τὶς στενοχωροῦσε καὶ εἶχαν τύψεις, ποῦ ἦσαν ἀναγκασμένες νὰ ἀφήσουν τὰ μικρά τους παιδιὰ μὲ τὶς γιαιγιάδες ἢ καὶ συχνὰ τελειῶς μόνα τους.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ νεαρότερα κορίτσια ἀνάφεραν σὰν δυσκολία τὸν φόβο τους μήπως δὲν τὶς κρατοῦσαν στὴ δουλειὰ λόγω τοῦ νεαροῦ τῆς ἡλικίας τους. Ἀρκετὲς μίλησαν γιὰ διαφωνία τους μὲ τὸν προϊστάμενο καὶ τρεῖς γιὰ κάποιο ἀτύχημα ποῦ ἔπαθαν στὴ διάρκεια τῆς δουλειᾶς τους. Σχεδὸν ὅλες στὴν ἐρώτηση αὐτὴ ἀπάντησαν ὅτι ἡ δουλειὰ τὶς κουράζει.

Στὴν ἐρώτηση «Τί σὰς κάνει νὰ νοιώθετε ἡ δουλειὰ σας;» ἀπάντησαν: 69% ἱκανοποίησης, 26% ἀδιαφορία καὶ 5% ἀγανάκτηση.

Στὰ 26% ποῦ εἶπαν «ἀδιαφορία» ἀνήκουν 9 ἀπὸ τὶς 12 ὑπαλλήλους στὰ γραφεῖα.

Στὴν ἐρώτηση «Αἰσθάνεσθε νὰ ἔχετε ἀλλάξει καθόλου ἀφοῦ μῆκατε στὸ ἐργοστάσιο;» ἀπάντησαν: μὲ 68 ναί, 26 ὄχι, ἐνῶ 6 δὲν ἀπάντησαν.

Μερικὲς ποῦ ἀπάντησαν μὲ «ὄχι» συμπλήρωσαν ὅτι σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ δουλειὰ τὶς κουράζει περισσότερο.

Αὐτὲς ποῦ αἰσθάνονταν ἀλλαγὴ μετὰ τὴν εἰσοδὸ τους στὸ ἐργοστάσιο εἶπαν ὅτι ἡ βελτίωση τῆς οἰκονομικῆς τους κατάστασης τοὺς πρόσφερε μιὰ πιὸ ἀνετή ζωὴ. Μερικὲς κοπέλλες αἰσθάνονταν πιὸ ἀνεξάρτητες καὶ μεγαλύτερη αὐτοπεποίθηση. Ἄλλες πιὸ ἀνοιχτόκαρδες καὶ ἱκανὲς γιὰ νὰ ἀποχτήσουν φίλιες. Ἀντίθετα, μερικὲς—ἐπίσης ἀπὸ τὸ 68%—εἶπαν ὅτι ἡ δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο ἐρήθιζε τὰ νεύρα τους, ὅτι γίνονταν εὐεξήγητες καὶ ὅσο κοπέλλες αἰσθάνονταν ὅτι μέσα στὸ ἐργοστάσιο καταπιεζόταν ἡ προσωπικότητά τους. Τέλος, τέσσερες δήλωσαν ὅτι ἡ δουλειὰ τὶς βοήθοῦσε νὰ ξεχνοῦν τὸν πόνο τους.

Στὴν ἐρώτηση ἂν ἀνέλαβαν καινούργιες δραστηριότητες ἀπ' ὅπου μῆκαν στὸ ἐργοστάσιο, ἀπάντησαν μὲ 50 ναί, 36 ὄχι, καὶ 14 δὲν ἔδωσαν καμιὰ ἀπάντηση. Σχεδὸν ὅλες συνέδεσαν τὸν ὄρο «δραστηριότητα» μὲ τὴν οἰκονομικὴ πλευρὰ ἢ ἔτσι, ἀπὸ τὰ 50 ναί, νεαρά κορίτσια εἶπαν ὅτι τώρα ἦσαν σὲ θέση νὰ μαζέψουν τὴν προίκα τους καὶ νὰ ἀγοράσουν φορέματα καὶ ἄλλα προσωπικὰ εἶδη, λίγες εἶπαν ὅτι ἀπὸ τότε ποῦ δουλεύουν βγαίνουν συχνότερα τὰ βράδια, καὶ ὅσο εἶπαν ὅτι πηγαίνουν ἐκδρομὲς.

Οἱ δέκα παντρεμένες γυναῖκες, ποῦ ἀπάντησαν «ναί» σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση, εἶπαν ὅτι μπορούσαν τώρα νὰ κάνουν περισσότερα ψώνια καὶ νὰ μαζεύουν γιὰ τὶς προίκες τῶν κοριτσιῶν τους. Καὶ ὅσο ἀπ' αὐτὲς εἶπαν ὅτι μὲ τὶς οἰκονομίες ἀπ' τὸ μισθὸ τους κατόρθωναν νὰ πάρουν σπῆτι καὶ οἰκόπεδο ἀντίστοιχα.

Σ' αὐτὸ τὸ τμήμα ἐρωτήσεων δειχθῆκε ὅτι μόνο οἱ μισὲς περίπου ἐργάτριες αἰσθάνονταν ἐμπρακτὰ

ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἀπασχόληση, κι αὐτὸ κυρίως στὸν οἰκονομικὸ τομέα. Ἡ τάση γιὰ ἀνεξαρτησία ἦταν πιὸ σπάνια.

Στὸ στοιχεῖο αὐτὸ θὰ ἐπανελέθουμε. Σὰ μετάβαση στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, γύρω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς δουλειᾶς στὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις, παραθέτουμε τέλος τὴν ἐρώτηση ποῦ τέθηκε στὶς ἐλεύθερες καὶ ἀρραβωνιασμένες κοπέλλες (76), ἂν σκοπεύουν νὰ ἀφήσουν τὴ δουλειὰ τους μετὰ τὸ γάμο. 58% (44) ἀπάντησαν ὅτι θέλουν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ δουλειὰ γιὰ νὰ ἀφοσιωθοῦν ἀπερίσπαστες στὸν ἄντρα καὶ στὰ παιδιά τους—ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς καὶ κοπέλλες ποῦ σὲ προηγούμενη ἀπάντηση εἶχαν ἐκφράσει ἱκανοποίησιν καὶ θετικὲς ἐπιδράσεις στὴν προσωπικότητά τους ἀπ' τὴ δουλειὰ— 24 (32%) δὲν ἤθελαν νὰ τὴν ἀφήσουν καὶ 8 (10%) εἶπαν ὅτι ἡ ἀπόφαση αὐτὴ θὰ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ τους κατάσταση καὶ τὴ θέληση τοῦ ἄντρα.

3. Ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, τὶς ἐξωοικογενειακὲς σχέσεις, τὸ γάμο

Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο ἔγινε κάποια ἀναφορά στὴν ἐπίδραση τῆς δουλειᾶς στὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἐργατριῶν. Τώρα θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐρευνήσουμε πῶς αὐτὸ τὸ νέο σοιχείο στὴ ζωὴ τῶν ἐργατριῶν, δηλαδὴ ἡ δουλειὰ τους, ποῦ σημαίνει σπάσιμο τῆς παράδοσης καὶ (χωρὶς γάμο) συχνὴ ἐξοδὸ τους ἀπὸ τὴν πατρικὴ οἰκία, ἐπηρεάζει τὶς σχέσεις μέσα στὴν οἰκογένεια, καθὼς καὶ τὶς ἀπόψεις τῶν ἰδίων τῶν γυναικῶν γύρω ἀπὸ τὸ γάμο, τὶς σχέσεις καὶ τὴν οἰκογένεια.

Σὲ 27 περιπτώσεις ὑπῆρχαν μέλη στὶς οἰκογένειες τῶν ἐργαζομένων γυναικῶν ποῦ ἔφερναν ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὴν ἐξωοικιστικὴ τους αὐτὴ ἀπασχόληση. Πρόκειται γιὰ τοὺς συζύγους καὶ τὶς μητέρες ἀκόμα τῶν παντρεμένων (11) ποῦ θὰ προτιμοῦσαν νὰ ἔμειναν οἱ γυναῖκες-κόρες στὸ σπίτι νὰ προσέχουν τὰ παιδιά. Ὅμως ἡ οἰκονομικὴ ἀνάγκη ἦταν τελικὰ ὁ ἀποφασιστικὸς παράγοντας ποῦ ἐλάττωνε αὐτὴ τὴν ἀντίδραση. Στὶς ἀνύπαντρες (12) καὶ τὶς ἀρραβωνιασμένες (5) οἱ γονεῖς καὶ οἱ ἀδερφοὶ δὲν συμφωνοῦσαν νὰ ἐργάζονται «τὰ κορίτσια τους», κι αὐτὸ εἶπε γιὰ ἠθικοῦς λόγους («τὸ κορίτσι πρέπει νὰ μένει στὸ σπίτι») ἢ γιὰ νὰ μὴν κουράζονται οἱ κοπέλλες. Ἡ ἀποψη αὐτὴ φαίνεται νὰ μὴν ἔχει ἀλλάξει ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς I. Λαμπίρη, τὸ 1960. Καὶ τότε εἶχαν φέρει 32, ἀπὸ 124, οἰκογένειες ἀντίρρηση στὴ δουλειὰ τῶν κοριτσιῶν στὸ ἐργοστάσιο. Ὅπως ἄλλωστε ἀναφέραμε καὶ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, σὲ 37 περιπτώσεις δλοκλήρη ἡ οἰκογένεια εἶχε συμφωνήσει τὴν εἰσοδὸ τῆς κοπέλλας στὸ ἐργοστάσιο.

Τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα τῶν ἐρωτήσεων γύρω ἀπὸ τὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις μὲς εἰδῶντων στενοῦς οἰκογενειακοῦς δεσμοῦς καὶ μεγάλο σεβασμὸ τῶν κοριτσιῶν πρὸς τοὺς γονεῖς τους. Στὴ σχετικὴ ἐ-

ρώτηση απάντησαν 73 ότι υπακούνε στους γονείς τους, 26 ότι άλλοτε υπακούνε και άλλοτε επιβάλλουν τη γνώμη τους («δταν πρέπει») και μία κοπέλλα είπε ότι επιβάλλει τη γνώμη της· οι απαντήσεις των παντρεμένων αφορούσαν τις σχέσεις τους με τους γονείς πριν το γάμο.

Στην έρώτηση αν αισθάνονται μετά τη δουλειά πιο ανεξάρτητες από την οικογένειά τους, απάντησαν 57% «ναί», 41% «όχι» και 2 δεν απάντησαν, 44 όμως από τις 57 που είπαν «ναί», εξήγησαν ότι έννουσαν μόνο οικονομική ανεξαρτησία.

Στην έρώτηση «Με ποίο μέλος της οικογένειας συνεννοείστε καλύτερα;», το μεγαλύτερο ποσοστό απάντησε «με όλους» (39%), 10 ανέφεραν την αδερφή, 9 τη μητέρα, 7 το αδερφό, και 10 γενικά τὰ άδερφια τους.

Από αυτές τις απαντήσεις μπορούμε να συμπεράνουμε ό ό σεβασμός που αισθάνονται νά κορίτσια άπέναντι στόν πατέρα τους, και πού προωθείται από την πατριαρχική μορφή οικογένειας, φέρνει και μία άπόσταση γιατί δέν άναφέρθηκε σε καμία περίπτωση ό πατέρας σάν τό πιο κοντινό μέλος.

Σ' αυτή την έρώτηση δέν έλαβαν μέρος όί παντρεμένες. Στην αντίστοιχη έπίσημη μόνο για έλεύθερες και άρραβωνιασμένες) «Με ποίο μέλος της οικογένειας έχετε τις περισσότερες διαφωνίες;» απάντησαν 42 (55%) με κανένα, 16 (21%) με τη μητέρα, 14 (18%) με τόν πατέρα και 4 (6%) με την αδερφή.

Αντικείμενο τών διαφωνιών με τούς γονείς ήταν συνήθως ή τάση πρός ανεξαρτησία μιάς μερίδας τών κοριτσιών της μειοψηφίας, και κυρίως ή καθυστέρηση της «άποκατάστασης» τους. Σε μερικές τέτοιες περιπτώσεις έναντιώνονταν όί κοπέλλες στη θέληση τών γονιών τους και δέν δεχόντουσαν νά παντρευτούν ένα διαλεγμένο άπ' αὐτοὺς γαμπρό. Διαφωνίες με τις μητέρες και τις αδερφές είχαν νά κάνουν με τό νοικοκυριό.

Στην έρώτηση «Τί κάνετε τόν έλεύθερο χρόνο σας;» 33 (από αυτές 16 παντρεμένες) απάντησαν ότι άσχολούνται με τό νοικοκυριό ή ψώνια και 9 (2 παντρεμένες) πρόσθεσαν σ' αυτά και την τηλεόραση. Άρα 42 συνολικά δήλωσαν ότι δέν βγαίνουν έξω, δέν διασκεδάζουν τις έλεύθερες ώρες τους. Άπό τις υπόλοιπες, 15 άσχολούντο με τό νοικοκυριό και έβγαιναν, 13 (καμιά παντρεμένη) δέν άσχολούντο καθόλου με τό νοικοκυριό και 30 σημείωσαν και τις τέσσερες άπαντήσεις της έρώτησης αυτής. Οι έλεύθερες έβγαιναν συνήθως με φίλες ή συγγενείς βόλτα, για μάνιο και σπανιότερα κινηματογράφο. Οι άρραβωνιασμένες δήλωσαν ότι έβγαιναν συχνά με τόν μνηστήρα τους και όί λίγες παντρεμένες (6) πού έβγαιναν είπαν ότι διασκεδάζαν συχνά με τούς νεαρούς τους συζύγους. Οι νεαρές κοπέλλες ρωτήθηκαν αν χρειάζονταν άδεια από τούς γονείς τους για νά μπορούν νά βγαίνουν. Στην προηγούμενη έρώτηση είχαμε διαπιστώσει ότι από όλες τις άνύπαντρες που

ρωτήθηκαν, 52 είχαν δηλώσει ότι βγαίνουν. Άπό αυτές, 44 παίρναν άδεια από τούς γονείς τους και 8 όχι. Οι πρώτες συμπλήρωσαν ότι συνήθως έλέγχονταν όί παρέες τους από τούς γονείς και ότι τούς επέβαλλαν όρισμένα χρονικά όρια. Όλα αυτά τὰ στοιχεία ένισχύουν τη θέση πού προαναφέραμε, ότι δηλαδή όί δεσμοί στην οικογένεια είναι σφικτοί.

Κι όμως 54% όλου τοῦ δείγματος (από αυτές μόνο 2 παντρεμένες) απάντησαν ότι αισθάνονται πιο έλεύθερες μετά την είσοδό τους στο εργοστάσιο. 38% (από αυτές 19 παντρεμένες) δέν αισθανόντουσαν πιο έλεύθερες και 8 δέν απάντησαν. Είναι ξεκάθαρο ότι ή μεγάλη πλειοψηφία τών παντρεμένων γυναικών στην πρώτη ομάδα προέρχεται από τόν παραδοσιακό προκαθορισμένο ρόλο της παντρεμένης γυναίκας. Τό γεγονός της καθημερινής της έξόδου από τό σπίτι είναι σαφές ότι έχει μόνο την έννοια της οικονομικής συνεισφοράς, ότι δέν είναι επιτρεπτό ούτε καν νοητό νά αλλοιώσει τὰ ήθη της ελληνικής οικογένειας, και ότι άντιμετωπίζεται σάν κάτι άναγκαίο, αλλά προσωρινό.

Συνολικά 70 γυναίκες απάντησαν ότι έκαναν καινούργιες γνωριμίες μετά την είσοδό τους στο εργοστάσιο και 30 απάντησαν άρνητικά (από αυτές 15 παντρεμένες—όπως θίξαμε στην προηγούμενη παράγραφο). Σε 52 από τις περιπτώσεις της πρώτης ομάδας πρόκειται ή φίλες με άλλους εργαζόμενους στο ίδιο εργοστάσιο, και 18 είχαν γνωριστεί και με άλλα άτομα εκτός εργοστασίου.

Οί άνύπαντρες ρωτήθηκαν αν είχαν κάποιο δεσμό με άντρα. Άπό τις 58, 40 απάντησαν «όχι» και 18 «ναί». Σ' αυτή την έρώτηση όί κοπέλλες έδειχναν κάποια αντίδραση, ή οποία κορυφωνόταν στην άμεσως έπόμενη έρώτηση: «Πιστεύετε ότι είναι σωστό για μία κοπέλλα νά έχει ολοκληρωμένες σχέσεις πριν τό γάμο;». Η έρώτηση αυτή τέθηκε σε όλες, και στις παντρεμένες. 66% απάντησαν όχι, 29% ναί (από αυτές 4 παντρεμένες) και 5 δέν είχαν γνώμη. Κι όμως από διάφορες συζητήσεις μέσα στο εργοστάσιο άκουγόταν ότι πολλές κοπέλλες πού είχαν άπαντήσει άρνητικά είχαν σεξουαλικές σχέσεις, αλλά δισταζαν, δέν ήθελαν, ή φοβόντουσαν νά τό παραδεχθούν.

Δόθηκαν διάφορες εξηγήσεις για την άρνηση τών προγαμιαίων σεξουαλικών σχέσεων. Οι συνηθέστερες: «δέν είναι σωστό», «είναι άμωρτα». Άρραβωνιασμένα κορίτσια έλεγαν ότι φοβόντουσαν μήπως τελικά ό γάμος δέν γίνει. Οι πιο νέες έδιναν συνήθως την απάντηση: «Για νά χαρίσω τό πολυτιμότερο δώρο, την άγνότητα, στόν άντρα μου την πρώτη νύχτα τοῦ γάμου». Μερικές είπαν ότι δέν τό θεωρούν άπαράιτητο και άλλες είπαν ότι κάτι τέτοιο δέν θά τό έκαναν ποτέ στους γονείς τους.

Βλέπουμε ότι σχεδόν από όλες τις άπαντήσεις βγαίνει καθαρά ό φόβος για τις κοινωνικές συνέπειες. Μερικές κοπέλλες και μεγαλύτερες παντρεμένες έλεγαν: «Πρέπει νά συγκρατείται ή κοπέλλα».

Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀπαντήσεις δόθηκαν μὲ ἕνα φυσικὸ τρόπο καὶ σὰν οἱ κοπέλλες νὰ ἐνωθούν ὅτι ἡ ἀπάντησί τους εἶναι αὐτονόγη. Αὐτὸ προέρχεται σαφῶς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς ἀγνότη-
τας καὶ τῆς θρησκείας, μὲ τὶς ὁποῖες ἔχουν γαλου-
χηθεῖ αὐτοὶ. Ἀντίθετα, ἐξηγήσεις ὅπως «ὡς
διαλυθεῖ ὁ δεσμός» ἢ «δὲν εἶναι σωστό» δεικνύαν
τὸ δίλημμα ἀνάμεσα στὴν ἐπιθυμία ἀπὸ τὴ μιά πλευ-
ρά, καὶ τὴν κοινωνικὴ πίεσι ἀπὸ τὴν ἄλλη. Σ' αὐτὸ
τὸ σημεῖο θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφερθούμε στὴν
ἐπιρροή τῆς ἐκκλησίας. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ στοι-
χεῖα μας, ἀπάντησαν ὅλες ἐκτὸς ἀπὸ μία ἐν πιστεύουν
στὸ Θεὸ καὶ προσεύχονται, 75% κάθε μέρα, 21% ὅταν
ἔχουν κάποιο πρόβλημα καὶ 3 πὶὸ σπάνια. Ἀκόμα
εἶπαν (17%) ὅτι πηγαίνουν κάθε βδομάδα στὴν ἐκ-
κλησία, 4 πὶὸ συχνά, 21% μιά φορά τὸ μήνα, 53%
στὶς γιορτὲς καὶ 5% ποτὲ (ἀπὸ αὐτὲς 4 ἐπειδὴ δὲν
εἶχαν καιρὸ καὶ μ'αὐτὸ πεποιθήθη). Ἐπίσης ἀπὸ
τὰ 53% ποὺ πῆγαιναν σπάνια, οἱ περισσότερες εἶπαν
ὅτι κουράζονται πολὺ τῇ βδομάδᾳ καὶ τὴν Κυριακὴ
ἤθελαν νὰ κοιμηθοῦν, ἢ δὲν προλάβαιναν. Μπο-
ροῦμε λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀποτε-
λέσματα, ὅτι ἡ θρησκεία ἐπιδρά σημαντικὰ στὴ νοο-
τροπία αὐτῶν τῶν γυναικῶν. Καί, ὅπως ἀναφέραμε
στὸ κεφάλαιο I. A3, οἱ προγαμιαῖες σχέσεις ἀπαγο-
ρεῦνται αὐστηρά, ἰδίως γιὰ τὴ γυναικα ποὺ ἀντιμε-
τωπίζεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησία σὰν ἡ ἐνσάρκωσις τῆς
ἀμαρτίας.

Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀκόλουθι φράσι μῆς
ἀρραβωνιασμένης κοπέλλας, ἀπὸ τὶς 29 ποὺ ἀπάντη-
σαν καταφατικὰ καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτησι: «Ἐγὼ
δὲν τὸ βρίσκω σωστὸ ἀλλὰ μοῦ τὸ ἐπιβάλλουν!».
Φαίνεται πὺς ἡ νοοτροπία ποὺ προαναφέραμε, ὅτι
δηλαδὴ ἡ εὐχαρίστησι ἀπὸ τὴ σεξουαλικὴ πράξι
εἶναι μόνο γιὰ τὸν ἄντρα, εἶναι ριζωμένη πολὺ βα-
θιά. Κι ὅμως στὶς ὑπόλοιπες 28 καταφατικὰς ἀπαν-
τήσεις ὑπῆρχαν ἐξηγήσεις, ὅπως: «Εἶναι ὁμοφο-
ῦμα ἀγαπιούνται οἱ δύο», «Πρέπει, γιὰ νὰ γνωρίζον-
ται καλύτερα», «Ναί, ὅταν σίγουρα θὰ παντρευτοῦν»,
καὶ σὲ τέσσερες περιπτώσεις: «Ναί, εἶναι φυσικὸ,
γιατὶ ὁ ἄντρας καὶ ἡ γυναῖκα ἔχουν τὶς ἴδιες σεξουα-
λικὰς ὁρμὲς!».

Στὴν ἐρώτησι αὐτὴ δὲν διαπιστώθηκε νὰ ἔβαιξε
ὁ παράγοντας μόρφωσι σημαντικὸ ρόλο. Καὶ μπο-
ροῦμε νὰ κάνουμε τὴν ὑπόθεσι ὅτι ἡ ἐπαγγελματικὴ
ἀπασχόλησι μέσα στὸ ἐργαστάσι μόνο ἄμυδρά θὰ
μποροῦσε νὰ ἐπηρέασι τὴ νοοτροπία τῶν κορι-
τσιῶν πᾶν σ' αὐτὸ τὸ θέμα, καὶ γιατί ἡ παραδοσιακὴ
τάξι πραγμάτων διατηρεῖται μέσα σ' αὐτό, καὶ γιατί
οἱ παλιοὶ θεομοὶ καὶ τὰ ἦθη εἶναι πολὺ πιδὶ ἰσχυρά
ἀπὸ τὰ ὅποια ἐρεθίσματα πρὸς τὴν ἀντίθεσι κατευ-
θυνσι. Αὐτὸ φαίνεται ἰδιαίτερα ὅτι πολλὰς
κοπέλλες ποὺ εἶχαν δεσμοὺς δὲν θέλουν, φοβήθη-
θηκαν νὰ τὸ παραδεχτοῦν. Στὸ θέμα σὲς θὰ ἐπανέλ-
θουμε στὸ κεφάλαιο χειραφέτησι καὶ στὸ τελειω-
τικὸ συμπέρασμα. Μποροῦμε ὅμως ἤδη νὰ ὑποθέ-

σουμε ὅτι αὐτὸς ὁ δῶσιμός, ἡ ἐπιθυμία γιὰ ὁμαλὴ
σεξουαλικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴ μιά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ
ἀπαγόρευσι μαζί μὲ τὸ φόβο μωροσύνης στὶς συνέπει-
ες, ἡ ἐνσυνείδητη ἁμαρτία καὶ τὸ ἀναγκαστικὸ
ψέμα, τὸ κρύψιμο καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τους τὸν ἑαυτό,
μόνο ζημιὰ μποροῦν νὰ προκαλέσουν στὴν ψυχο-
σύνθεσι τῶν νεαρῶν κοριτσιῶν. Ἐπίσης ἐπιβεβαιώ-
νεται ἡ θέσι ποὺ εἶχαμε ἀναφέρει, ὅτι οἱ μητέρες,
παρ' ὅλο ποὺ οἱ ἴδιες ἔχουν ὑποφέρει κάτω ἀπὸ τὸν
κοινωνικὸ καταναγκασμό, ἐξακολουθοῦν νὰ μεταδι-
δουν τὶς ἴδιες ἀρχὲς στὶς κόρες τους. Τοὺς λόγους
θὰ τοὺς δοῦμε καὶ ἀργότερα, ἀπὸ τὶς ἴδιες, ὅταν
μᾶς μιλήσουν γιὰ τὸ πὺς σκέπτονται νὰ ἀναθρέψουν
τὰ παιδιὰ τους.

Μὲ μεγάλῃ ἐπιφύλαξι ὑποδέχτηκαν νέες καὶ μεγα-
λύτερες τὴν ἐρώτησι περὶ ἀντισυλληπτικῶν. Ἀπὸ
59 συνολικὰ γυναικὲς (24 παντρεμένες καὶ 25 ἀνύ-
παντρες ποὺ εἶχαν σεξουαλικὰς σχέσεις) 19 δὲν ἔ-
δωσαν καμιά ἀπάντησι, 18 εἶπαν ὅτι «προσέχει ὁ
ἄντρας», χωρὶς νὰ δεῖξουν προθυμία νὰ προσδιο-
ρίσουν τὴν ἀντισυλληπτικὴ μέθοδο, καὶ 22 εἶπαν
ὅτι δὲν χρησιμοποιοῦν καμιά.

62% ἀπὸ τὶς ἀρραβωνιασμένες καὶ παντρεμένες
εἶχαν γνωρίσει τὸν ἄντρα ἢ μνηστήρα τους ἀπὸ συν-
οικέσι (5 ἀρραβωνιασμένες καὶ 21 παντρεμένες).
Ἀπὸ τὰ 38% ποὺ γνωρίστηκαν μόνες μὲ τοὺς συν-
τρόφους τῆς ζωῆς τους, ἦσαν 13 ἀρραβωνιασμένες
καὶ τρεῖς παντρεμένες. Βλέπουμε ὅτι τὸ ἔθιμο ἢ ὁ
θεσμός ἂν ὀλέουμε τοῦ συνοικεσίου, μὲ τὸν καιρὸ,
χάνει τὴ δύναμιν του.

Στοὺς τρεῖς γάμους ἀπὸ ἔρωτα ὑπῆρχε καὶ μιὰ
ἀπαγωγὴ. Οἱ γονεῖς τῆς νύφης δὲν ἤθελαν νὰ τὴν
παντρεύουν γιατί—κατὰ τὰ πατροπαράδοτα—δὲν
εἶχαν ἀκόμα «ἀποκατασταθεῖ» οἱ μεγαλύτερες ἁ-
δεραφές.

Οἱ νεώτερες κοπέλλες εἶχαν γνωρίσει τοὺς ἀρρα-
βωνιαστικούς τους εἴτε στὸ ἐργαστάσι (6 περιπτώ-
σεις), εἴτε σὲ πάρτυ. Ἀκόμα πολλὰς ἐλεύθερες κο-
πέλλες εἶχαν ἀναπτύξει δεσμόν μὲ κάποιον νεαρὸ
ποὺ γνώρισαν στὴν Πειραική.

50% ὅλων τῶν συζύγων ἢ ἀρραβωνιασμένων
ἦσαν ἐργάτες, 5% ἀργότες, 30% ἐλεύθεροι ἐπαγγελ-
ματίες, 5% συναξιόχιοι καὶ 10% ὑπάλληλοι, 21%
εἶχαν τελειώσει κάποια ἐπαγγελματικὴ σχολή, 1
τὸ γυμνάσι, 64% εἶχαν τελειώσει ἢ ἐπισκεφθεῖ τὸ
δημοτικὸ καὶ 10% ἦσαν ἀναλφάβητοι.

Οἱ παντρεμένες γυναικὲς ρωτήθηκαν ἂν ὁ ἄντρας
τους τὶς βοηθεῖ στὸ νοικοκυριό. Ἡ ἴδια ἐρώτησι
τέθηκε καὶ σ' ὅλες τὶς ἀνύπαντρες κοπέλλες μὲ τὴ
μορφή: «Θὰ θέλατε νὰ σᾶς βοηθεῖ ὁ ἄντρας σας στὸ
νοικοκυριό»; Ἐδῶ ἀπάντησαν 36% ναί, 56% ὄχι καὶ
8% ἂν ὑπάρχει ἀνάγκη, δηλαδὴ ἂν ἡ γυναῖκα εἶναι
ἐγκνος, ἄρρωστη, κτλ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 56% πρέπει νὰ
ἐρευνήσουμε ἀκριβέστερα τὸ 36% τῶν ναί. Γιατὶ
σχεδὸν ὅλες (ἐδῶ συμπεριλαμβάνονται ἀνεξήριετα
καὶ οἱ 10 παντρεμένες ποὺ ἔδωσαν καταφατικὴ ἀπάν-

τηση), είτε συμπλήρωσαν μόνες τους, είτε τὸ ἐννοοῦσαν πάλι αὐτονόητα καὶ τὸ ἐξήγησαν στὴ μικρὴ συζήτηση πὺ ἀκοουθοῦσε, ὅτι ὁ ἄντρας μπορεῖ νὰ βοηθῇ στὸ νοικοκυριό, σὲ μερικὲς δουλειές, π.χ. νὰ ψωνίζει, νὰ κάνει μικρὲς ἐπισκευές στὸ σπῆτι, κτλ. «Ὅμως οἱ «θηλυκὲς» δουλειές, ὅπως τὸ μαγειρεμα, πλῆξιμο, κτλ., εἶναι αὐστηρὰ διαχωρισμένες ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦ ἄντρα (βλέπε κεφ. I.A 3).

Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἐρώτησης εἶναι ἡ ἐξήγηση γιὰ τὸ ὅτι οἱ περισσότερες γυναῖκες εἶχαν πεῖ ὅτι ἡ δουλειὰ τῆς κουράζει ὑπερβολικὰ (βλέπε κεφ. I.B4, διπλὴ ἐπιβάρυνση). Γιατὶ αὐτὲς οἱ γυναῖκες ἦσαν ὑποχρεωμένες ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὁχτάωρο μὲ ἐργοστάσιο νὰ κάνουν καὶ ὅλο τὸ νοικοκυριό μὲ ἐλάχιστη βοήθεια ἀπὸ τὴ μεριά τοῦ συζύγου. Καὶ ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι ἀπὸ τῆς 24 παντρεμένες, 6 εἶχαν μόνον ψυγεῖο, 4 ψυγεῖο καὶ ἡλεκτρικὴ κουζίνα, 5 ψυγεῖο, κουζίνα καὶ πλυντήριο καὶ 9 δὲν εἶχαν καμιά ἡλεκτρικὴ συσκευή, βοήθεια στὸ νοικοκυριό τους, εἶναι φυσικὸ ἡ μεγαλύτερή τους ἐπιθυμία νὰ εἶναι νὰ μπορέσουν νὰ ξεκουρασθοῦν. Αὐτὸ τὸ θέμα τῆς τεράστιας ἐπιβάρυνσης εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό γιὰ τὰ δύο ἁμέσως ἐπόμενα κεφάλαια. Σὰν τελευταία προβληματικὴ αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου θὰ θέλαμε νὰ ἀναφέρουμε τῆς προοπτικῆς τῶν γυναικῶν γιὰ τὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν τους. Ἡ ἐρώτηση αὐτὴ τέθηκε ἐκτὸς ἀπὸ τῆς παντρεμένες καὶ στίς ἐλεύθερες, γενικά.

Ἡ ἐρώτηση ἦταν: «Θὰ θέλατε νὰ ἀναθρέψετε τὰ παιδιά σας ὅπως οἱ γονεῖς σας εἶχαν;»

Ἐδῶ ἀπάντησαν 14% ναι καὶ 86% ὄχι. Ἀπὸ τῆς 86, οἱ 36 στὴ διευκρινιστικὴ ἐρώτηση: «Μὲ ποῖο τρόπο;» εἶπαν ὅτι ἐννοοῦσαν οἰκονομικὰ καλύτερα καὶ 50 ὅτι θὰ ἤθελαν νὰ μεγαλώσουν τὰ παιδιά τους μὲ καλύτερα οἰκονομικὰ μέσα καὶ μὲ μεγαλύτερη ἐλευθερία.

Γιὰ τῆς διακρίσεις μεταξὺ ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν θὰ μιλήσουμε στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χειραφέτησής τους.

Ἐδῶ βλέπουμε ὅμως τὴν ἐπιθυμία τῶν γονιῶν γιὰ ἕνα καλύτερο μέλλον τῶν παιδιῶν τους. Καὶ ἡ συνηθέστερη φράση πὺ συνοδεύει τὴν ἀπάντησή τους ἦταν ἡ εὐχή: «Νὰ μὴ γίνουν καὶ αὐτὰ ἐργάτες!»

4. Προβλήματα πὺ προσεγγεῖ ἡ δουλειὰ καὶ συνδικαλισμός

Γιὰ τὴ σωστὴ ἐπεξεργασία τοῦ θέματος αὐτοῦ, πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψη τῆς πολιτικῆς συνθήκης τὴν ἐποχὴ πὺ ἔγινε ἡ ἔρευνα. Καὶ ξέρουμε ὅτι ἐπὶ δικτατορίας δὲν ὑπῆρχε στὴν Ἑλλάδα ἐλεύθερος συνδικαλισμός. Τὰ σωματεία εἶχαν διορισμένες διοικήσεις πὺ χτυποῦσαν ἀνελέητα ὅσους εργαζόμενους ἤθελαν νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ τὰ αἰτήματά τους. Ἐτσι ἐξηγεῖται τὸ ὅτι στὴν τελευταία ἐρώτηση τοῦ

ἐρωτηματολογίου: «Τί θὰ θέλατε νὰ συμπληρώσετε σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα τῆς εργαζόμενης γυναίκας στὴν Ἑλλάδα;» ἀπάντησε μόνον τὸ 34% ἀπὸ τῆς γυναικῆς πὺ ἔλαβαν μέρος στὴν ἔρευνα. Στὰ δύο ἐπόμενα κεφάλαια θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐρευνήσουμε ποιοὶ ἄλλοι παράγοντες προκαλοῦν αὐτὴ τὴν ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος· ἐδῶ θὰ παραθέσουμε ἀπλὰ τῆς ἀπόψεις τῶν ἐργατριῶν πὺ ἀπάντησαν. Ἐτσι δόθηκε συχνὰ ἡ ἀπάντηση: «Ἡ γυναίκα δὲν πρέπει νὰ ἐργάζεται, ὁ χώρος δουλειᾶς τῆς εἶναι τὸ σπῆτι καὶ τὸ νοικοκυριό», ἢ «Ἡ δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο εἶναι πολὺ σκληρὴ γιὰ τὴ γυναίκα», «Ἡ δουλειὰ φέρνει διαφωνίες καὶ προστριβές», καί: «Ἡ γυναίκα δὲν πρέπει νὰ δουλεύει γιατί γίνεται ἀνεξάρτητη»(!). Ἀντίθετα μερικὰ ἀπὸ τὰ νεαρὰ κορίτσια εἶπαν: «Εἶναι καλὸ νὰ δουλεύει ἡ γυναίκα καὶ νὰ γίνεται κάπως ἀνεξάρτητη». Οἱ παντρεμένες τόνιζαν τὴ μεγάλῃ τους κόουραση καὶ τὸ πρόβλημα τῶν παιδιῶν. Μία εἶπε ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ μειωθεῖ τὸ ὥραριο ἐργασίας τῶν γυναικῶν.

Τὸ ἐρωτηματολόγιο περιεῖχε ἐρωτήσεις γύρω ἀπὸ συνδικαλισμό, καὶ συγκεκριμένα τὴν ἐρώτηση, ἂν τὰ προβλήματα πὺ τοὺς παρουσιάζονται μέσα στὸ ἐργοστάσιο τὰ λύνουν μόνες ἢ μὲσω μιᾶς ὀργανώσης ἢ συνδικατοῦ. Ἀπὸ τῆς πρώτης συνεντεύξεις φάνηκε ὅτι ἡ ἐρώτηση αὐτὴ δὲν εἶχε νόημα, γιατί στὸ ἐργοστάσιο δὲν ὑπῆρχε καμιά δυνατότητα ὁμαδικοῦ διεκδικητικοῦ ἀγώνα γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων. Μία ἐργάτρια δήλωσε ὅτι ἦταν ὀργανωμένη σὲ συνδικάτο, 20 δὲν ἔδωσαν καμιά ἀπάντηση καὶ οἱ ὑπόλοιπες εἶπαν ὅτι συνήθως μόνες τους ἔλυναν τὰ προβλήματα πὺ τοὺς παρουσιαζόντουσαν στὴ δουλειὰ. Στὰ σοβαρὰ θέματα ζητοῦσαν τὴ βοήθεια καὶ τὴ μεσολάβηση τῆς κοινωνικῆς λειτουργοῦ ἢ πῆγαιναν οἱ ἴδιες στὸ διευθυντὴ.

Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη στὸ κεφάλαιο II. A4, ὁ μισθὸς τῶν ἐργατριῶν κυμαίνονταν ἀπὸ 3.500 - 4.000 δρχ. 50% τῶν ἐργατριῶν εἶπαν ὅτι τὰ χρήματα δὲν τοὺς ἔφταναν (ἀνάμεσα τους 15 παντρεμένες), 27% εἶπαν «ἔτσι ἔτσι» (9 παντρεμένες) καὶ 23 ἐργάτριες δήλωσαν ὅτι ὁ μισθὸς τοῦ ἐργοστασίου ἦταν ἄρκετος (σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία ὄλες ἀνύπαντρες). Ὅπως φάνηκε ἤδη ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κεφαλαίου II. B2, σχεδὸν ὅλα τὰ ἐλεύθερα κορίτσια δούλευαν γιὰ νὰ μαζέψουν τὴν προίκα τους. Ἐτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἦσαν εὐχαριστήματα ἀπὸ τὸ μισθὸ τους, γιατί εἶναι φανερό ὅτι δὲν λάβαιναν μέρος στὰ καθημερινὰ ἔξοδα καὶ δὲν ἤξεραν ποῖες εἶναι οἱ ἀπαραίτητες οἰκονομικὲς ἀνάγκες μιᾶς οἰκογένειας. Ἀντίθετα οἱ παντρεμένες, πὺ βοηθοῦσαν μὲ τὸ μισθὸ τους, τόνιζαν τῆς τεράστιες οἰκονομικὲς τους δυσκολίες (πράγμα πὺ ἦταν ἡ βασικὴ αἰτία γιὰ τὴν παρουσία τους στὸ ἐργοστάσιο καὶ τὴν καθημερινὴ τους ταλαιπωρία—ὅπως ἔλεγαν οἱ ἴδιες).

Αὐτὰ ἦσαν τὰ στοιχεῖα πὺ μπόρεσα νὰ συγκεντρώσω ἀπὸ τῆς ἴδιες τῆς γυναικῆς σχετικὰ μὲ τὰ προ-

βλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζαν μὲ ἀφορμὴ τῆ δουλειᾶς. Ὅμως τὸ κεφάλαιο αὐτὸ δὲν σταματᾷ ἐδῶ. Στὰ εἰσαγωγικὰ κεφάλαια τοῦ δευτέρου μέρους εἶχα ἀναφερθεῖ τὴν μεταχείριση τῶν ἐργατριῶν, σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο τῆς προσωπικῆς παρατήρησης. Καί, σὲ ἰδιαίτερες συνομιλίες, μερικὲς ἐργάτριες μοῦ εἶχαν ἐκφράσει μεγάλια παράπονα καὶ θυμὸ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τοὺς φέρονταν οἱ ἄνθρωποι. Ἔτσι θὰ μπορούσαμε, στὸ σημεῖο αὐτὸ, νὰ κάνουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι δὲν ἦσαν μόνο οἱ πολιτικὲς συνθήκες καὶ ὁ κρατικὸς ἐλεγχὸς τοῦ συνδικαλισμοῦ ποὺ φόβιζε τὶς ἐργάτριες. Πιστεύω ὅτι τὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ἂν λάβουμε ἐπίσης ὑπ' ὄψη ὅτι, ὅπως προαναφέρθηκε στὸ κεφάλαιο γύρω ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς δουλειᾶς καὶ τὶς πρῶτες δυσκολίες, παρ' ὅλες τὶς ἐνοχλήσεις ποὺ εἶχαν ἀναφερθεῖ (θόρυβος, νυχτερινὴ βάρδια, κτλ.), 69 ἀπὸ τὶς 100 ἐργάτριες εἶχαν δηλώσει ὅτι ἡ δουλειὰ τὶς ἱκανοποιεῖ. Ἐδῶ βρίσκεται ἰσως καὶ κάποια ἀδυναμία, ἀποτυχία ἰσως αὐτῆς τῆς ἔρευνας, τὸ ὅτι δὲν μπόρεσε δηλαδὴ νὰ ἐπικυρώσει τὰ προαναφερθέντα στοιχεία μὲ μαρτυρίες τῶν ἰδίων τῶν ἐργατριῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως πιστεύω ὅτι στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας καὶ τῆς περιορισμένης παραμονῆς τῆς συνεντεύκτριας μέσα στὸ ἐργοστάσιο καὶ τὸ περιβάλλον τῶν γυναικῶν, ἀντικειμενικὰ δὲν δινόταν ἡ εὐκαιρία γιὰ μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη ἀπὸ μέρους τους καὶ γιὰ ἐκμυστηρεύσεις ποὺ θὰ ἔβριζαν ἰσως σὲ κίνδυνο τὴν καθημερινὴ τους σιγουριά. Τὸ ἴδιο φαινόμενο εἶχε ἄλλωστε παρουσιαστεῖ καὶ στὶς ἐρωτήσεις γύρω ἀπὸ δεσμούς καὶ σεξουαλικὲς σχέσεις, ὅπου ὑπερίσχυε, ἐκτός ἀπὸ τὸ φόβο γιὰ τὶς κοινωνικὲς συνέπειες (ἐδῶ φόβος προστὰ στὸ κράτος γενικά καὶ ἀπειλὴ τῆς ἀπόλυσης), καὶ ἡ ντροπὴ γιὰ τὴ διάπραξη μιᾶς ἀπαγορευμένης πράξης. Πιστεύω ὅτι τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὰ γενικά μας συμπεράσματα. Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο θὰ ἐξετάσουμε τὴν πολιτικὴ συνείδηση τῶν γυναικῶν (θέμα ποὺ θὰ συνδεθεῖ ἄμεσα μὲ τὴ διάθεσή τους γιὰ συνδικαλιστικὸς ἀγῶνα καὶ ποὺ θὰ μᾶς φωτίσει ἰσως περισσότερο σ' αὐτὴ τὴν προβληματικὴ) καὶ τὸ ἐπίσης ἄμεσα σχετικὸ θέμα τῆς καθημερινῆς τους ἐνημέρωσης.

5. Ἐνδιαφέροντα καὶ πολιτικὴ

Ἡ ἐρώτηση ἦταν: «Σὰν γυναίκα πιστεύετε ὅτι μπορεῖτε νὰ παίξετε ἕνα ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας;» Σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα εἶπαμε γιὰ τὶς πολιτικὲς συνθήκες, στὴν ἐρώτηση αὐτὴ θὰ περίμενε κανεὶς σὰν ἀντίδραση δείγματα φόβου καὶ κάποιο δισταγμὸ ἢ ὑπεκφυγῇ. Κι ὅμως, μετὰ τὴν ἐρώτηση, οἱ περισσότερες γυναῖκες ἔδειχναν μιὰ κάποια ἀμηχανία μαζὶ μὲ ἀπορία: «Ἐγώ, μὰ πῶς, ἐγώ εἰμαι γυναίκα!... Τὰ ἀποτελέσματα ἐδῶ ἦσαν: 56% «ὄχι», 29% «ναί» καὶ 15% «δὲν ξέρω». Ἀς τὰ ἀναλύσουμε:

Ὅλες σχεδὸν οἱ γυναῖκες αὐθόρμητα ἔδιναν τὴν ἀπάντηση «ὄχι» ἢ «δὲν ξέρω». Ἀπὸ μιὰ μικρὴ συζήτηση ποὺ ἀκολουθοῦσε τῇ διευκρινιστικῇ μου ἐρώτησιν καταλάβα ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ «ὀρλο στὰ πολιτικά» καταλαβαῖναν τὸ «δικαίωμα τοῦ ἐκλέγεσθαι», δηλαδὴ τὸ νὰ γίνουν πολιτικοί. Μερικὲς μόνες τους ἔλεγαν ὅτι δὲν καταλαβαῖνον τὴν ἐρώτηση. Ἔτσι ἦταν ἀπαραίτητο νὰ δίνεται μιὰ ἐξήγηση, δηλαδὴ ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ «ὀρλο στὰ πολιτικά» δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ καταλαβαῖνον μόνο τὸν ἐνεργητικὸ, ὅπως ἔκαναν, ἀλλὰ καὶ κάθε συμμετοχὴ τους στὴν κοινωνικὴ ζωὴ, ὅπως τὸ νὰ ἐκφράσουν ὑπεύθυνα μιὰ γνώμη, καὶ κυρίως μὲ τὴν ψήφο τους στὶς ἐκλογές.

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξήγηση αὐτὴ ἰσχύει τὸ ἀποτέλεσμα: 29 «ναί» (σὲ 10 περιπτώσεις ἀπὸ αὐτὲς ἡ ἀπάντησις εἶχε δοθεῖ χωρὶς διευκρίνιση). Στὴ συνέχεια, τέθηκε ἡ ἐρώτησις: «Ἀν ναί, μὲ ποῖο τρόπο;» καὶ «Ἀν ὄχι, γιατί;» Στὶς 10 ἀπὸ τὶς περιπτώσεις τοῦ «ναί», ποὺ ὅπως εἶπαμε εἶχαν ἄμέσως δώσει τὴν ἀπάντησίν τους, ἀκολουθοῦσε ἡ συμπλήρωσις: «Ὅταν μὲ χρειαστεῖ ἡ πατρίδα θὰ κάνω τὸ πᾶν», «Γιὰ τὴν Ἑλλάδα θὰ τὰ ἔδωκα ὅλα» καὶ κυρίως: «Ἀν γίνει πόλεμος θὰ θυσιάσω». Οἱ 56 ποὺ εἶπε ἄμέσως εἶπε μετὰ τῇ διευκρίνισις εἶχαν ἀπαντήσει «ὄχι» πρόσθεταν ἐξηγήσεις, ὅπως: «Εἰμαι γυναίκα!» (αὐτονόητο ὅτι ἀποκλείει τὴ συμμετοχὴ στὰ κοινά!), «Δὲν ἔχω δύναμη», «Ἡ πολιτικὴ εἶναι γιὰ τοὺς ἄντρες», καὶ ἄλλα παρόμοια. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ἡ διήγησις μιᾶς γυναικὸς, ἡλικίας 50 περίπου ἔτων, ποὺ θυμόταν πῶς στὸ δημοτικὸ σχολεῖο ὁ δάσκαλος τοῦς ἔλεγε: «Παιδιά, ἂν θέλετε νὰ ζήσετε ἥσυχα στὴ ζωὴ σας, νὰ μὴν ἀνακατευόμαστε μὲ τὰ πολιτικά!» Πολλὲς γυναῖκες εἶπαν ὅτι ἡ πολιτικὴ δὲν τὶς ἐνδιαφέρει καθόλου. Χαρακτηριστικά: «Καὶ ποὺ ψηφίζω τὸ κάνο μόνο ἐπειδὴ εἶναι ὑποχρεωτικό!...» Στὴν ἐρώτησις: «Σὲ ποιά κοινωνικὴ τάξη τοποθετεῖτε τὸν ἑαυτό σας;», 39% ἀπάντησαν ὅτι δὲν τὸ εἶχαν σκεφθεῖ, 22% «στὴ μέση» (ἀνάμεσα σ' αὐτὲς 7 ἀπὸ τὶς ὑπαλλήλους τῶν γραφείων), 25% «στὸ σύνολο» (5 ἐργαζόμενες στὰ γραφεῖα) καὶ 14% εἶπαν «οὔτε ἑργατικὴ τάξη».

Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν δύο ἐρωτήσεων δὲν ἀφήνουν περιθώρια ἀμφιβολιών γιὰ τὴ χαλάρῃ πολιτικὴ συνείδηση τῶν ἐργατριῶν ποὺ ἔλαβαν μέρος στὸ ἐρωτηματολόγιο. Ἀς μοῦ ἐπιτραπῇ μάλιστα στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ξεφύγω ἀπὸ τὰ αὐστηρά περιθώρια τῆς ἀντικειμενικότητος, ποὺ ἐπιβάλλει ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, καὶ νὰ χρησιμοποίησω μιὰ ἐκφραση ποὺ περιέχει «ἀξιολόγησι», δηλαδὴ νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι ἡ πολιτικὴ συνείδηση τῶν ἐργατριῶν —στὸ μέτρο ποὺ μπορούμε μὲ βάση τὸ δείγμα τῶν 100 γυναικῶν νὰ βγάλουμε γενικά συμπεράσματα— βρίσκεται σὲ ἀπογοητευτικὴ κατάσταση. Βέβαια γιὰ νὰ δεχθῶμε τὸν ἰσχυρισμὸ ἐνὸς, πρεῶν ὅσον εἶναι νὰ δεχθῶμετε ὅτι ἡ συμμετοχὴ ὅλων τῶν πολιτῶν μιᾶς χώρας στὰ κοινὰ πρέπει νὰ εἶναι στόχος

κάθε πραγματικής δημοκρατίας, και ότι αποτελεί βασική προϋπόθεση για την πρόοδο της χώρας και την εξέλιξη και χειραφέτηση των άτόμων.

Και όσον αφορά τους παράγοντες, που είναι υπεύθυνοι για τον χαμηλό αυτό βαθμό ανάπτυξης της πολιτικής συνείδησης των Έλληνίδων εργατριών, θα ήθελα να διατυπώσω—και να αιτιολογήσω άμεσα—μετά—τη θέση, ότι το δικτατορικό καθεστώς δεν είναι ο μόνος, ίσως ούτε καν ο καθοριστικός παράγων. Έκτος από τις 15 άποχές στην πρώτη ερώτηση (που ένδεχόμενα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν σαν έμμεσες ύπεκφυγές, όπου ο φόβος του καθεστώτος θα ήταν ο υπεύθυνος παράγων), ή πλειοψηφία των γυναικών απάντησε ξεκάθαρα. Είδαμε ότι όσες απάντησαν άμεσα καταφατικά (έκτος από δύο, που απλά είχαν πεί ότι θέλουν να συμμετέχουν και να λένε τη γνώμη τους), είχαν στο μυαλό τους την «ελληνοχριστιανική» εθνικιστική άποψη, όπως τη μαθαίνουμε στα σχολεία, και καμιά συνειδητή έννοια συμμετοχής του πολίτη στα κοινά. "Όσες δε απάντησαν αρνητικά, φάνηκε ότι είχαν βαθιά ριζωμένη την παραδοσιακή άποψη, «ή γυναίκα για το σπίτι» και μακριά από κάθε κοινωνικοπολιτική ζωή.

Το πρόβλημα λοιπόν της διαμόρφωσης πολιτικής συνείδησης των γυναικών δεν μπορεί να εξετασθεί μόνο με ένα «στενόν» και «στιγματισμό» κριτήριο, όπως το καθεστώς της έπταετίας, αλλά είναι στενά συνδεδεμένο με την κοινωνικοοικονομική δομή της νεώτερης Έλλάδας και την ανάλογη ένταξη της γυναίκας μέσα σ' αυτήν. Η θέση αυτή θα συζητηθεί διεξοδικά στο άμεσως επόμενο κεφάλαιο που διαπραγματεύεται το πρόβλημα της γυναικείας χειραφέτησης.

Παρόμοιο με τη στάση τους απέναντι στα πολιτικά ήταν και το ενδιαφέρον τους για την καθημερινή πληροφόρηση. Σε ερώτηση τι ενδιαφέροντα έχουν, 48% είχαν ήδη απαντήσει ότι δεν έχουν κανένα ενδιαφέρον (ανάμεσά τους 20 παντρεμένες, όπου είναι φανερό ότι ή διπλή επιβάρυνση δουλειας-οικοκυριού δεν τους άφηνε χρόνο για καμιά άλλη απασχόληση), 18% είχαν δηλώσει κέντημα, 22% εκδρομές, ποδήλατο, κολύμπι, 6% χορό και μουσική, 4% συλλογή γραμματοσήμων και 2(!) τηλεόραση και διάβασμα. Έτσι στη σχετική ερώτηση 53% δήλωσαν ότι δεν διαβάζουν έφημερίδες. Από αυτές 6 γυναίκες δεν ήξεραν ανάγνωση και από τις υπόλοιπες, οι περισσότερες συμπλήρωναν ότι δεν προλάβουν, δεν είχαν καιρό να ασχοληθούν με την έφημερίδα. Από τις 47 που διάβαζαν έφημερίδα, δύο από τις υπαλλήλους στα γραφεία δήλωσαν μία συγκεκριμένη έφημερίδα που παρακολουθούσαν καθημερινά, και μάλιστα τη *Βραδυνή*, και αφού απαγορεύτηκε αυτή, την *Απογευματινή* και αντίστοιχα τα *Νέα*. Οι περισσότερες είπαν ότι «ρίχνουν μία ματιά σε όποια βρεθεί στα χέρια τους». Και δεν κατορθώθηκε

να βγούν στοιχεία για συγκεκριμένες προτιμήσεις στα θέματα της έφημερίδας. Όσον αφορά τα περιοδικά, 30% δήλωσαν ότι δεν διαβάζουν, κι αυτό είτε πάλι γιατί δεν έβρισκαν καιρό, ή γιατί δεν μπορούσαν να ξοδέψουν χρήματα για να τα αγοράσουν. Από τα 70% που διάβαζαν περιοδικά, 17% (12 γυναίκες) δήλωσαν είδησεογραφικά περιοδικά, δηλαδή *Ταχυδρόμο* και *Επίκαιρα*, 69% (48 γυναίκες) τυπικά γυναικεία περιοδικά (λιγότερο τη *Γυναίκα* και πολύ περισσότερο *Φαντάζιο*, *Ντομινό*, *Βεντέτα*, κτλ.), 6% (4) και τα δύο είδη, και τέλος 8% (6) διάβαζαν εκκλησιαστικά φυλλάδια και το περιοδικό που εξέδιδε ή «Πειραική-Πατραϊκή».

Είδαμε σ' αυτό το κεφάλαιο ότι ή πολιτική κατάρτιση και πληροφόρηση των γυναικών, και αντίστοιχα ή πολιτική τους συνείδηση, βρίσκονται σε πολύ χαμηλό επίπεδο. Το γεγονός αυτό συνδέεται άμεσα με το μικρό ποσοστό προβληματισμού πάνω στα γενικότερα προβλήματα της εργαζόμενης γυναίκας, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, και με το βαθμό χειραφέτησής της, πρόβλημα που θα αναλύσουμε άμεσα.

6. Η συνείδηση της γυναικείας φύσης και το πρόβλημα της χειραφέτησης

Όλες οι γυναίκες ρωτήθηκαν πώς βλέπουν τον έαυτό τους απέναντι στους άντρες. 53% απάντησαν «κατώτερο» (17 παντρεμένες), 35% «ίσο» και μία (παντρεμένη) «άνώτερο». Η ερώτηση αυτή τέθηκε με την έννοια της γενικής τους άποψης πάνω σ' αυτό το θέμα. Οι περισσότερες από τις 53, που θεωρούσαν τις γυναίκες κατώτερες από τους άντρες, πρόσθεταν: «Ο άντρας είναι άντρας», ή «Ο άντρας είναι δυνατότερος», αλλά στην επόμενη ερώτηση, «Γιατί το πιστεύετε αυτό;» δεν ήταν σε θέση να δώσουν μία εξήγηση. Μπορούμε να συγκρίνουμε τις αντιδράσεις σ' αυτή την ερώτηση μ' αυτές που συνόδευαν την ερώτηση γύρω από τις σεξουαλικές σχέσεις. Κι εδώ μπορούμε να πούμε ότι ο αυτόνóτος τρόπος, που δόθηκαν αυτές οι απαντήσεις, βασίζεται τόσο γρά στα περιεχόμενα της κοινωνικοποίησης των γυναικών αυτόν, σύμφωνα με τις παραδοσιακές αξίες, ώστε ποτέ δεν μπόρεσαν να αναρωτηθούν μήπως τα πράγματα θα μπορούσαν να ήταν κάπως διαφορετικά. Η παραδοσιακή σχέση: άντρας άνωτερος-γυναίκα κατώτερη, φαίνεται ότι αποτελεί γι' αυτές μία κοινωνική πραγματικότητα.

Το γεγονός αυτό, ότι ή πλειοψηφία των εργατριών πίστευε ότι οι γυναίκες είναι από τη φύση τους κατώτερες από τους άντρες, αποτελεί εξήγηση για την απάντηση στην παρακάτω ερώτηση: «Αισθάνεστε τον έαυτό σας άδικημένο απέναντι στους άντρες συναδέλφους σας; » Έδώ απάντησαν 90% «όχι» και 10% «ναί»! Από τις 10 που είχαν ναί, οι 6 ήταν υπάλληλοι στα γραφεία. Βλέπουμε λοιπόν ότι από

88 ἐργάτριες μόνο 4 εἶχαν κάποιο αἰσθημα ἀδικημέ-
νου ἀπέναντι στοὺς ἄντρες. Γιὰ τὴς ἐπιστάτριες καὶ
τὰ κορίτσια τοῦ κοντρόλ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε
ὅτι τὸ συναίσθημα εὐθύνης ποὺ τοὺς ἔδινε τὸ εἶδος
τῆς δουλειᾶς τοὺς τοὺς πρόσθετε τὴ σιγουριά αὐτὴ.
Ὅμως ἡ πεποίθησις τῶν ἀπλῶν ἐργατριῶν δὲν
ἀδικοῦνται—μέσα σ' ἓνα ἐργοστάσιο πού βασιζέται
στὰ δικά τοὺς γυναικεῖα χέρια—δὲν ὁ μισθὸς
τοὺς εἶναι πολὺ πιο χαμηλὸς ἀπὸ αὐτὸν τῶν ἀντρῶν
ἐργατῶν, μᾶς δείχνει ὅτι ὅπως στὴν οἰκογένεια καὶ
στὴν κοινωνία ἔχουν δεχθεῖ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ
ποὺ γεννήθηκαν τοὺς ἄντρες σὰν ἀρχηγούς, ἔτσι
ἀποδέχονται καὶ τὴ θέση τοὺς μέσα στὸ ἐργοστάσιο.
Ὁ ἄντρας, προϊστάμενος - τμηματάρχης - διευθυντὴς
ποὺ στὸ χῶρο δουλειᾶς ἀντικαθίστᾷ τὸν πατέρα, σύ-
ζυγο, ἀδερφὸ ἢ γυναικα, ὑπὸ τὴς διαταγῆς καὶ τὴ
δικαιοδοσίᾳ του: αὐτὴ εἶναι ἡ «κανονικὴ» τάξη
πραγμάτων. Καὶ τὸ πολὺ σοβαρότερο στοιχεῖο σὲ
αὐτὲς τὴς ἀπαντήσεις εἶναι ὅτι τὸ ποσοστὸ τῶν ἐργα-
τριῶν ποὺ ἀπάντησαν ὅτι δὲν εἰσθάνονται ἀδικη-
μένες ἀπέναντι στοὺς ἄντρες ἐργαζόμενους εἶναι κάτι
λιγότερο ἀπὸ διπλὸ ἀπὸ τὸ ποσοστὸ αὐτῶν ποὺ ἔ-
βλεπαν τὴς γυναῖκες κατώτερες ἀπὸ τοὺς ἄντρες.
Αὐτὸ σημαίνει ὅτι καὶ οἱ κοπέλλες, ποὺ πίστευαν
στὴν ἰσότητά τῶν δύο φύλων, τελικὰ δεχόντουσαν
κι αὐτὲς τὴς ὑπάρχουσες σχέσεις, ὑποσυνειδητὰ ἢ
ὄχι. Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἐρώτησι, ἂν ἡ δουλειὰ
εἶχε ἀλλάξῃ τὴ θέση τοὺς ἀπέναντι στοὺς ἄντρες,
ἀπάντησαν 50% «ναί», καὶ πρόσθεσαν ὅτι ἡ δουλειὰ
τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ καλυτερέψουν τὴν οἰ-
κονομικὴ κατάστασι τῆς οἰκογένειας, κι ἔτσι βελ-
τιῶναν τὴ θέση τοὺς ἀπέναντι στοὺς ἄντρες. Ἀπὸ
αὐτὲς οἱ 11 ἦσαν παντρεμένες. Κι ὅμως σ' αὐτὲς ποὺ
ἔβλεπαν τοὺς ἄντρες ἀνότερους, συγκαταλέγονταν
17 ἀπὸ τὴς 24 παντρεμένες. Εἶναι περίεργο, γιατί—
ὅπως οἱ περισσότερες ἀπὸ τὴς ἴδιες δήλωσαν—
ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι αἰσθάνονταν τὴν ἀλλαγὴ τῆς θέσης
τοὺς ἀπέναντι στὸν ἄντρα πρὸς τὸ καλὺτερο, ξέρουμε
ὅτι μόνες τοὺς ἔκαναν καὶ ὅλη τὴ δουλειὰ τοῦ σπι-
τιοῦ καὶ εἶχαν ὅλη σχεδὸν τὴν εὐθύνη τῶν παιδιῶν.
Μᾶλλον ὅμως ὁ χαρακτηρισμὸς «περίεργο» δὲν ται-
ριάζει. Ἀπλὰ, παρ' ὅλες τὴς ἀλλαγὰς ποὺ ἐπέφερε ἡ
δουλειὰ στὴν οἰκογένεια—ὅπως οἱ ἴδιες τόνιζαν—
«ὁ ἄντρας ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἄντρας» καὶ ἡ
διπλὴ κούρασις τῶν γυναικῶν ἦταν κάτι ἀπόλυτα
φυσικὸ, ἐνῶ μιὰ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τοῦ ἄντρα
στὸ νοικοκυριὸ φαινόταν ἀδιανόητη.

Διαφορετικὴ εἶναι ἡ κατανομὴ σύμφωνα με τὴν
ἡλικία καὶ τὴν οἰκογενειακὴν κατάστασι αὐτῶν ποὺ
ἔβλεπαν τὸν ἐαυτὸ τοὺς ἴσο με τοὺς ἄντρες. Ἀπὸ
τὴς 35, τὰ 28% ἦσαν παντρεμένες καὶ μεγαλύτε-
ρης ἡλικίας καὶ τὰ 72% ἦσαν ἀνύπαντρα νέα κο-
ρίτσια. Αὐτὸ δείχνει μιὰ τάση χειραφέτησις στὴς
πιο νέες. Ὅμως ἡ ἀντίφασις ποὺ ξεπηδάει ἀπὸ
τὸ ὑποσυνειδητὸ τοὺς σχετικὰ με τὴν καθημερινὴ
ζωή, ὅπως εἶδαμε πρὶν, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ ὅλα

τὰ νέα κορίτσια, 36 ἔβλεπαν τὴς γυναῖκες κατώ-
τερες, 31 ἴσες, καὶ 9 δὲν ἔδωσαν καμιά ἀπάντη-
σι, μᾶς δέχνουν ὅτι ἀκόμα καὶ στὴς νέες ἡ τάση
αὐτὴ εἶναι ἀδύνατη καὶ ἡ παράδοσις καὶ ἡ κοινωνικὴ
πραγματικότητα ὑπερισχύουν. Ἡ μικρὴ συζήτησις
μὲ τὴς κοπέλλες ποὺ πίστευαν στὴν ἰσότητα, ἔδει-
ξε ὅτι αὐτὰ τὰ κορίτσια αἰσθανόντουσαν ἔλλει-
ψι σιγουριᾶς. Ἀπὸ τὴ μιὰ θέλαν νὰ φέρονται σὰν
ἰσότητες καὶ σὰν «ἴσες πρὸς ἴσους», ἀπὸ τὴν ἄλλη
διαπίστωναν ὅτι αὐτὸ ἦταν πολὺ δύσκολο, λόγω τῶν
κοινωνικῶν δομῶν. Ἐξ ἄλλου, ὁ «ἄντρας»—φίλος,
ἀρραβωνιαστικὸς, σύζυγος ἢ πατέρας—ἔπαιξε σα-
φῶς ἀνασταλτικὸ ρόλο στὴς ἀπελευθερωτικὰς τοὺς
τάσεις. Καὶ ἡ καταπίεσις αὐτῆς κάποιας ἀνεξαρτη-
σίας τῶν κοριτσιῶν πετύχαινε τὴς περισσότερες
φορὲς, γιατί ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία—πόσο μᾶλλον
στὴ μικρὴ κοινότητα ποὺ ἀποτελέσε τὸ χῶρο τῆς
ἔρευνας—θέλει τὴ γυναῖκα ἄμεσα ἐξαρτημένη ἀπὸ
τὸν ἄντρα καὶ τὴν προετοιμάζει γι' αὐτὸ τὸ ρόλο.
Κι ἔτσι οἱ κοπέλλες ἤξεραν ὅτι μόνες τοὺς δὲν θὰ
μποροῦσαν νὰ τὰ βγάλουν πέρα. Ἀκόμα κι ἂν τὸ ἤθε-
λαν καὶ μπορούσαν νὰ συνειδητοποιήσουν τὴς δυνά-
μεις τοὺς καὶ νὰ βασιστοῦν σ' αὐτές, ἤξεραν ὅτι ἡ
κοινωνία δὲν θὰ τοὺς ἐπέτρεπε ποτὲ νὰ ξεφύγουν, ἀλ-
λὰ θὰ τὴς τιμωροῦσε ἀμείλιχτα. Ἐτσι οἱ περιστά-
σεις ἀνάγκαζαν κι αὐτὲς τὴς νέες κοπέλλες νὰ ὑπο-
ταχτοῦν στοὺς ἄντρες τοὺς, μετ' ἡν προοπτικὴ ἴσως
νὰ ἀποκτήσουν κάποια ἀνεξαρτησία στὴν προσω-
πικὴ τους σχέση καὶ στὴν οἰκογένειά τοὺς. (Ἀξίζει
νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι μερικὲς κοπέλλες ἀπὸ αὐτές, ποὺ
ἀρχικὰ εἶχαν δεχθεῖ νὰ λάβουν μέρος στὴν ταινία
ποὺ ἀναφέρεμε, ἀναγκαζότουσαν νὰ τὸ ματαιώσουν
μετὰ τὴν ἀπαγόρευσις τοῦ ἀνάλογου ἄντρα—συνή-
θως ἀρραβωνιαστικοῦ.)

Ἡ στάσις αὐτὴ τῶν γυναικῶν πάνω στὸ πρόβλη-
μα τῆς θέσης τοὺς ἀπέναντι στοὺς ἄντρες ἐνισχύ-
θηκε μετὰ τὴς ἀπόψεως τοὺς γιὰ τὴν ἀνατροφὴ ποὺ σκό-
πευαν νὰ δώσουν στὰ παιδιά τοὺς. Στὴν ἐρώτησι ἂν
θὰ ἀνάτρεφαν τὰ κορίτσια τοὺς διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ
ἄγρια, παρουσιάστηκε πάλι τὸ φαινόμενο τῆς αὐτο-
νόητης ἀντίληψις γιὰ τοὺς διαφορετικοὺς ρόλους
τῶν δύο φύλων, καὶ μάλιστα μὲ ἓνα νέο, χαρακτη-
ριστικὸ στοιχεῖο. Ἀρχικὰ οἱ περισσότερες γυναικες
ἀπαντοῦσαν ἀρνητικὰ. Μετὰ ἀπὸ μικρὴ συζήτησις
ὅμως ἀποδειχνόνταν ὅτι ἐννοοῦσαν πῶς δὲν θὰ πρόσφε-
ραν τὰ ἴδια οἰκονομικὰ ἐφδοια σ' ὅλα τὰ παιδιά τοὺς.
Δηλωθὲ εἶχαν ἀκόμη στὸ μυαλὸ τοὺς τὴν παλιὰ
ἐλληνικὴ συνήθεια (ποὺ τελικὰ δὲν εἶναι καὶ τόσο
παλιὰ, ἀφοῦ ἐφαρμόζεταν σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς Ἑλ-
λάδας ἀκόμα καὶ σήμερα) ποὺ, σύμφωνα μ' αὐτὴ, τὰ
προνόμια τῶν ἀγοριῶν στὴν οἰκογένεια ἔφταναν σὲ
τέτοιο σημεῖο, ὥστε τὰ κορίτσια ἀκόμα καὶ νὰ τρέ-
φοναι χειρότερα. (Ἡ ἴδια ἀντίληψις, σχετικὰ μετ' ἡ
μόρφωσις, ἐπικρατεῖ πλατιά διαδεδομένη ἀκόμα
σήμερα.) Ἀφοῦ ἐκαθεμιάς ἔδωκεν αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὅλες
σχεδὸν οἱ γυναῖκες δήλωναν ὅτι δὲν θὰ ἔδιναν στὰ

κορίτσια την ίδια έλευθερία με τὰ άγόρια. 'Η πιδ συχνή, άπόλυτα αυτονόητη αίτιολόγηση: «Μά είναι κορίτσι». Αυτό τὰ έλεγε όλα! Όμως μετά άπό μία σύντομη συζήτηση φαινόταν ότι ό οδοισιατικός λόγος γι' αυτή τους την ταχτική ήταν ό φόβος μπροστά στην κοινωνία («μή τυχόν ή κόρη πάρει τό στραβό δρόμο»), και δέν μπορούσαν νά δώσουν άλλη άπάντηση στην έρώτηση: «Γιατί, τί διαφορά βρίσκετε ότι έχουν;» 'Η διαφορά καθοριζόταν άπό τίς κοινωνικές συνθήκες και άπαιτήσεις. Βλέπουμε ότι ή κοινωνική πραγματικότητα έχει σπρώξει τίς γυναίκες σ' αυτόν τόν κομφορμισμό, και ότι οί ίδιες, παρ'όλο πού έλεγαν ότι «τὰ κορίτσια είναι άπό τή φύση τους διαφορετικά άπό τὰ άγόρια», με τή λογική δέν μπορούσαν νά βρουν καμιά άλλη εξήγηση γι' αυτή τή διαφορά, και έννοούσαν όπως είδαμε τὰ κοινωνικά προκαθορισμένα πρότυπα.

Άς προσπαθήσουμε, μετά άπό όσα αναφέραμε, νά δούμε πόση επίδραση είχε, και πόση θά μπορούσε νά είχε άσκήσει ή επαγγελματική άπασχόληση τών γυναικών στις πιθανότερες χειραφέτησής τους. Είχε διαπιστωθεί ότι 68% άπό όλες πού ρωτήθηκαν, είχαν δηλώσει ότι αισθάνονταν τή θετική επιρροή τής δουλειάς μέσω μιας οικονομικής άνεξαρτησίας. Στην έρώτηση «Πού χαλάει τό μισθό σας;» οί παντρεμένες άπάντησαν ότι συμβάλλουν στά έξοδα τού σπιτιού, έκτός άπό μία πού είπε ότι τόν χρησιμοποιούσε γιά τὰ άτομικά της έξοδα κυρίως, και άλλη μία πού μάζευε άπό τό μισθό της τήν προίκα τής κόρης της.

Άπό τὰ 76 κορίτσια 46 (61%) χρησιμοποιούσαν τό μισθό τους γιά νά μαζέψουν τήν προίκα τους, 20 (26%) έκτός άπό τήν προίκα βοηθούσαν με τό μισθό τους στά οικογενειακά έξοδα, και 10 (13%) δήλωσαν προσωπικά έξοδα. Άπό τήν τελευταία ομάδα δύο κορίτσια δούλευαν γιά νά μαζέψουν χρήματα ώστε νά μπορέσουν νά σπουδάσουν.

Στην τελευταία έρώτηση: «Τί θά θέλατε νά πετύχετε στή ζωή σας;»είχαμε τὰ ακόλουθα άποτελέσματα: 41% είπαν: «όγεία, εύτυχία και έναν καλό άντρα», 41% είπαν τό ίδιο προσθέτοντας τὰ χρήματα, δύο έκαναν τήν εύχή μόνο γιά χρήματα και 12 είπαν τήν εύχή τής πρώτης ομάδας μαζί με κάτι άκόμα. Στις παντρεμένες ή εύχή ήταν νά μπορέσουν νά ξεκουραστούν με μία καλή σύνταξη και νά μπορέσουν νά προσφέρουν ένα καλύτερο μέλλον στά παιδιά τους (ανά μñν άναγκαστούν κι αυτά νά γίνουν έργατζες). Μία άπό τίς άρραβωνιασμένες κοπέλλες διατύπωσε τήν έπιθυμία νά γίνει ή «ιδανική γυναίκα». Δύο κοπέλλες είπαν ότι θά ήθελαν νά γίνουν κάτι, τρείς θά ήθελαν νά μάθουν κάποιο έπάγγελμα. Τέλος, μία γυναίκα είπε ότι θά ήθελε νά έχει γύρω της «καλούς ανθρώπους».

Συμπερασματικά θά μπορούσαμε νά διατυπώσουμε τήν ακόλουθη θέση, πού θά έξετασθε άναλυτικά σάν βάση γιά τὰ γενικά συμπεράσματα στο έπόμενο κε-

φάλαιο: Τό γεγονός τής δουλειάς στο έργοστάσιο βασικά άνοίγει στις κοπέλλες τούς δρόμους γιά νά σπάσουν τίς παλιές παραδοσιακές δομές τής κοινωνικής ζωής (δυνατότητα γιά οικονομική, πρώτα, χειραφέτηση), άπό τήν άλλη πλευρά όμως αυτό έμποδίζεται άπό τούς προκαθορισμένους άπό τήν κοινωνία στόχους (προίκα) και άπό τίς πρόσθετες συνθήκες πού προκαλούνται άπό τήν επαγγελματική άπασχόληση (διπλή επιβάρυνση-έλλειψη ένημέρωσης).

γ. συμπεράσματα

1. Κοινωνική μεταβολή άπό τήν έρευνα τής 'Ι. Λαμπίρη μέχρι σήμερα

Άπό τήν έρευνα τής Ι. Λαμπίρη τό 1960 φαίνεται ότι άρκετά έχουν αλλάξει στά Μέγαρα και στις γύρω περιοχές. Τό παρατσούκλι «Κατσάμπισσα» δέν χρησιμοποιείται πιά γιά τίς εργάτριες τής «Πειραικής». Πολλά άπό τὰ νεότερα κορίτσια πού ρωτήθηκαν, ούτε καν ήξεραν τήν ύπαρξή του. Άλλες έδειξαν καθαρά τήν άποστροφή τους «γι' αυτούς πού θέλουν νά προσβάλουν καλά κορίτσια και νά κηλιδώσουν τήν τιμή τους, έπειδή δούλεύουν». Μέσα στο έργοστάσιο κανείς δέν χρησιμοποιούσε αυτή τήν έκφραση. Και μία άπό τίς καλύτερες εργάτριες εξήγησε ότι τό παρατσούκλι αυτό είχε βγει, γιαντ στην άρχή είχαν παρουσιαστεί κρούσματα «άνηθικότητας», όμως με τόν καιρό έπαψαν νά τό χρησιμοποιούν.

Μπορούμε λοιπόν νά πούμε ότι βασικά ή δουλειά στο έργοστάσιο (σάν τέτοιον) γινόταν άποδεκτή άπό τό κοινωνικό περιβάλλον. Ένώ δέν διαπιστώθηκε άλλαγή στή στάση τών οικογενειών άπέναντι στην επαγγελματική άπασχόληση τών κοριτσιών τους. 'Η αντίδραση δέν είναι σθεναρή (28%), έχει παραμείνει όμως σταθερή άπό τό 1960 (βλέπε πάνω σ' αυτό τό κεφ. Π.Β3).

Έκτός άπό αυτό δέν μπορούμε νά πούμε ότι διαπιστώθηκαν άλλα φαινόμενα, πού νά δηλώνουν έντονη κοινωνική μεταβολή άπό τήν έρευνα τής Ι. Λαμπίρη. 'Η οικονομική άνεξαρτησία, και μ' αυτήν ή κάποια γενικότερη άποδέσμευση τών κοριτσιών άπό τίς οικογένειές τους—σάν κύρια επίδραση τής επαγγελματικής άπασχόλησης στόν τρόπο ζωής τών γυναικών πού έλαβαν μέρος στην έρευνα—έμεινε επίσης σχετικά σταθερή. Αυτά τὰ δύο γεγονότα ένισχύουν τήν ακόλουθη θέση: Στην κοινωνική δομή έχει δημιουργηθεί τό φαινόμενο τού λεγόμενου «cultural lag»,¹ μέσα άπό τό γεγονός τής επαγ-

1. Cultural lag, πολιτιστική έπιβράδυνση. Ό όρος χρησιμοποιείται, όταν ένα κοινωνικό φαινόμενο ξεπερνάει σέ εξέλιξη άλλα κοινωνικά φαινόμενα πού βρίσκονται σέ σχέση άλλης έκπιδρασης μ' αυτό (π.χ. πολλά αυτοκίνητα και οί δρόμοι δέν έπαρκούν).

γεωμετρικῆς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν ἀπὸ τῆς μιᾶς μεριάς, καὶ τὴν ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἀπὸ τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινωνία, καθὼς καὶ τὴν ἐπιδράσιν του πάνω στοὺς οἰκογενειακοὺς καὶ κοινωνικοὺς ἠθικοὺς κανονισμοὺς καὶ στὴν παραδοσιακὴ κατανομή ἐργασίας στὰ δύο φύλα, ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ἄς ἀφήσουμε τὴ θέση αὐτὴ νὰ ἰσχύσει σὰν ἐννοια τῶν γενικῶν συμπερασμάτων ποὺ ἀκολουθοῦν.

2. Γενικά συμπεράσματα καὶ δυνατότητες γιὰ λύσεις

Ὁ πρῶτος στόχος τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας ἦταν νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἐγκυρότητα τῶν πληροφοριῶν τοῦ πρῶτου μέρους, σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς γυναίκας στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, κάτω ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη ἐκτίμηση τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐκλογὴ τῆς «Πειραϊκῆς-Πατραϊκῆς», σὰν πεδίο ἔρευνας, ἀνταποκρίνεται στὸ αἶτημα τοῦ νὰ εἶναι ἀντιπροσωπευτικό—δὲς βέβαια εἶναι δυνατὸ νὰ βοθοῦν γενικότερα συμπεράσματα μὲ βάση τὸ μικρὸ δείγμα τῶν 100 ἐργαζομένων—γιὰ τὴ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιο δέχεται τὶς ἐπιδράσεις τόσο μιᾶς παραδοσιακῆς ἄρστικῆς κοινωνίας, ὅσο καὶ τῶν ἀλλαγῶν ποὺ συντελοῦνται ἀπὸ τὴν ἐκβιομηχάνιση.

Σὰν δευτέρου στόχο εἴχαμε θέσει τὴ μελέτῃ τῆς συνειδήσεως αὐτῶν τῶν γυναικῶν καὶ τὴν ἀνάλογη συμπεριφορὰ τους κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιδράσιν πάλι τῆς ἐπαγγελματικῆς τους ἀπασχόλησης, καὶ τῶν προβλημάτων ποὺ ἀπόρρεαν ἀπ' αὐτήν.

Διαπιστώσαμε ὅτι στίς περισσότερες ἀπ' τὶς ἐργαζόμενες γυναῖκες ποὺ ἔλαβαν μέρος στὸ ἐρωτηματολόγιο (77%), ἡ οἰκονομικὴ ἀνάγκη ἦταν ὁ παράγοντας ποὺ τίς ὥθησε νὰ πιάσουν δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο, καὶ ἀντίστοιχα ἓνα ἐπίσης μεγάλο ποσοστὸ τῶν γυναικῶν αὐτῶν (68%) αἰσθανότανε τὰ οἰκονομικὰ ὀφέλη σὰν θετικὴ ἐπιδράσις τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης. Ἀκόμα διαπιστώθηκε ὅτι οἱ περισσότερες γυναῖκες ἐβλεπαν τὴ δουλειὰ σὰν μιὰ ἀναπόφευκτη, ἀλλὰ καὶ προσωρινή, ἀνεγκλιότητα. Κυρίως στίς νέες κοπέλλες εἴχαμε τὸ ἐξῆς φαινόμενο: Τὰ κορίτσια «ἐβγαίνουν» νὰ δουλέψουν—ἐδείχναν δηλαδὴ τὴν ἀντίθεσιν τους στὴν παραδοσιακὴ ἄποψη, ὅτι τὰ κορίτσια πρέπει νὰ μένουν στὸ σπίτι περιμένοντας τὸ γαμπρό—τὸ ἔκαναν ὅμως ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀνάγκη, καὶ κυρίως γιὰ νὰ διατηρήσουν ἓνα παραδοσιακὸ θεσμό, τὸ θεσμὸ τῆς προίκας, κι ἔτσι, παρὰ τὴ νέα προνομιούχα θέση τους, νὰ διατηροῦσαν καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὸν ὑποδεέστερο ρόλο ἐξάρτησης τους ἀπὸ τοὺς ἄνδρες.

Ἔτσι φτάνουμε στὴ συζήτηση τῶν θέσεων ποὺ διατυπώθηκαν συμπερασματικὰ στὰ δύο προηγούμενα κεφάλαια. Ἡ πρώτη, ὅτι δηλαδὴ οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ εἶναι τόσο βαθιὰ ριζωμένοι, ὥστε νὰ μὴν ἐπιτρέπουν τὴ διαδικασίαν χειραφέτησης τῶν γυναικῶν

μέσω τῆς δουλειᾶς τους, ἐνισχύει τὴ δεύτερη, ὅτι καθὼς ἡ ἐξέλιξη βράδισε πολὺ ἀργὰ στὰ τελευταῖα χρόνια, ἔχει δημιουργηθεῖ στίς σχέσεις ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν-ἀποδοχῆς τῆς ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἓνα cultural lag. Ἡ «πολιτιστικὴ αὐτὴ ἐπιβράδυνση» ἐκφράζεται καθαρά στὸ παράδειγμα τῶν σχέσεων μέσα στὴν οἰκογένεια: παρ' ὅλο ποὺ οἱ παραδοσιακοὶ ρόλοι κλονίστηκαν ἐφ' ὅσον ἡ γυναῖκα βγαίνει νὰ δουλέψει καὶ κερδίζει κι αὐτὴ χρήματα, στὸ ἄλλο σκέλος τῆς κατανομῆς ἐργασίας, δηλαδὴ στὸ νοικοκυριό, δὲν ἐπῆλθε ἡ ἀντίστοιχη ἐξέλιξη. Ἄλλο παράδειγμα: Ὅπως ξέρουμε, ὁ παραδοσιακὸς θεσμὸς τῆς προίκας εἶχε τὴν ἐννοία προσφοράς «ἀέφαναξ» ἀπὸ τὴ μεριά τῆς γυναίκας γιὰ τὰ βάρη τοῦ γάμου, ἐφ' ὅσον ἐφ' ὅρου ζωῆς ὁ ἄντρας θὰ εἶχε τὴν υποχρέωση νὰ τὴν τρέφει. Τὰ οἰκονομικὰ μέσα τῆς γυναίκας προερχόντουσαν δηλαδὴ εἴτε ἀπὸ τὸν πατέρα, εἴτε ἀπὸ τὸν σύζυγο, πράγμα ποὺ σήμαινε τὴ μόνιμη ἐξάρτησή τῆς γυναίκας. Καὶ τώρα βλέπουμε ὅτι ἡ σχετικὴ οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία τῶν κοριτσιῶν εἶναι βραχυπρόθεσμη καὶ χρησιμεύει στὸ νὰ προετοιμάσει τὴν ἐπιστροφή τους στὴν ἴδια σχέση ἐξάρτησης. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα τυπικὸ παράδειγμα «αβαλοῦ κύκλου». Ἄς προσπαθήσουμε νὰ ἐντοπίσουμε συστηματικὰ τοὺς παράγοντες ποὺ τὸν δημιουργοῦν.

Στὴ διάκριση τῆς ἔρευνας διαπιστώσαμε ὅτι κυρίως οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ καὶ τὰ ἥθη καθορίζαν τὴ συμπεριφορὰ αὐτῶν τῶν γυναικῶν. Κι ὅμως θὰ περὶμενε κανεὶς ὅτι ἡ δραστηριότητά τους ἔξω ἀπὸ τὰ στενὰ ὄρια τοῦ νοικοκυριοῦ τους, ἡ ἐπαφή (Interaction) μὲ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία θὰ εἶχε ἐπιδράσει στὸ νὰ ἀλλάξει αὐτὴ τους ἡ νοοτροπία. Μόνο σὲ μερικὲς κοπέλλες συνέβη αὐτό, ὅμως κι αὐτὲς παραδέχτηκαν ὅτι εἶχαν ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸ πρότυπο ποὺ εἶχε φτιάξει ἡ κοινωνία. Ἐδῶ τονίζουμε τὴ θέση ποὺ ἀναπτύξαμε ἥδη, ὅτι ἡ κατώτερη ἐνταξίς τῆς γυναίκας στὴν κοινωνία ἔχει μεταφερθεῖ στὸ χῶρο δουλειᾶς. Ἔτσι μπορούμε νὰ ποῦμε (καὶ ἀπὸ τίς προσωπικὲς παρατηρήσεις) ὅτι στὴ μικρὴ κοινωνία τοῦ ἐργοστασίου ἐπικρατοῦν οἱ ἴδιες σχέσεις καὶ δομὲς καὶ ἡ ἴδια τάξις πραγμάτων, ποὺ χαρακτηρίζουν διόκληρη τὴν ἑλληνικὴν κοινωνία.

Αὐτὴ ἡ διαπίστωση ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὴν ἐξήγηση τοῦ προβλήματος—γιὰ ποῖο λόγο δὲν προωθεῖται ἡ χειραφέτηση αὐτῶν τῶν γυναικῶν—καὶ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ δευτέρου σκέλους τῆς ἔρευνάς μας, δηλαδὴ τῆς πολὺ ἀδύναμης, στὴν κυριολεξία ἀνυπαρκτοῦς, ἀντίδρασης τῶν γυναικῶν στὴ διπλὴ τους ἐπιβάρυνση καὶ στὴν καταπίεση ποὺ δεχόντουσαν.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ γυναῖκα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά μέσω τῆς ἐνταξίς της στίς κοινωνικοοικονομικὲς δομὲς, ἀπὸ τὴν ἄλλη κάτω ἀπὸ τίς συνθήκες ποὺ ἀντιμετωπίζει στὴ δουλειά της, κρατιέται σὲ χαμηλὸ ἐπίπεδο. Τὸ περιορισμὸς ἐνδιαφέρον τῶν ἐργαζομένων

για τα καθημερινά νέα και κυρίως για τις πολιτικές εξελίξεις, είναι ή άμεση συνέπεια. Η καθημερινή κούραση δεν επιτρέπει στις γυναίκες αυτές την «πολυτέλεια» της εφημερίδας και την απασχόληση με κάποιο ενδιαφέρον. Πέρα απ' αυτό η κοινωνία τους έχει ήδη απαγορεύσει μία φυσιολογική σεξουαλική ζωή και τις έχει κάνει να βλέπουν τους εαυτούς τους σαν κάτι το υποδεέστερο, το καταδικασμένο από τη φύση του και το μονίμως εξαρτημένο. Το συμπέρασμα λοιπόν είναι ότι μέσα στο ισχύον κοινωνικό σύστημα, ή συμμετοχή της γυναίκας στη διαδικασία παραγωγής δεν άρκει για την πλήρη χειραφέτησή της. Η επαγγελματική απασχόληση δεν πλατύνει τα όρια του πνευματικού της ορίζοντα, του αντάντο μάλιστα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι να περιορίζει. Αυτό το γεγονός θα μπορούσαμε να πούμε ότι ισχύει για τη μεγάλη μερίδα των εργαζόμενων γυναικών στη χώρα μας, γιατί όπως είδαμε, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, απασχολούνται σε βοηθητικές και καθόλου ενδιαφέρουσες δουλειές. Και οι γυναίκες που διαθέτουν προσόντα και έχουν διάθεση να τα αξιοποιήσουν εμποδίζονται στην προσπάθειά τους από τις διακρίσεις που συναντάνε, από τη διπλή τους επιβάρυνση όταν είναι παντρεμένες και από τη σύγκρουση ρόλων, που δημιουργείται μέσα τους αναπόφευκτα τις περισσότερες φορές.

Έτσι, είναι κατανοητό ότι οι περισσότερες γυναίκες επιθυμούν να εγκαταλείψουν τη δουλειά τους, και το πραγματοποιούν μόλις τα οικονομικά της οικογένειας το επιτρέψουν. Λίγες αποτελούν εδώ εξαίρεση, και τότε πρόκειται συνήθως για γυναίκες με πολύ έντονη προσωπικότητα ή με ικανότητες πολύ πάνω από τις συνθητικές, που κατορθώνουν να επιβάλλονται χωρίς να φοβούνται την κοινωνική επίκριση ξεπερνώντας ή μη λαμβάνοντας υπ' όψη τις συνέπειες μέσα στην οικογένεια.

Η γυναίκα στην Ελλάδα έχει καταδικαστεί σε πνευματικό περιορισμό. Ανατρέφεται με τέτοιο τρόπο ώστε να μην είναι σε θέση να αναπτύξει ισχυρή προσωπικότητα και έτσι μένει πάντα εξαρτημένη και υποταγμένη. Η ψευδαίσθηση που της δίνεται για τον τόσο ουσιαστικό ρόλο της νοικοκυράς και μητέρας φανερώνεται εύκολα στο ότι σχεδόν χωρίς εξαίρεση οι γυναίκες, που περνάνε τη ζωή τους παίζοντας τον παραδοσιακό ρόλο, παρουσιάζουν κρούσματα υστερίας, γίνονται συχνά κακές και μικρόψυχες, και κυρίως στην ηλικία της κλιμακτηρίου, όταν συνειδητοποιούν ότι δεν είναι πια χρήσιμες, μία και τα παιδιά έχουν μεγαλώσει και δεν έχουν πια την ανάγκη τους, παρουσιάζουν εκδηλώματα φαινομένων της άνικανοποίησης.

Για να φτάσουμε στη συζήτηση προτάσεων για λύσεις, παραπέμπουμε στην κατανόηση εργασίας στις πρωτόγονες κοινωνίες, που αναφέραμε στο εισαγωγικό μέρος αυτής της εργασίας, και παραθέτουμε το ακόλουθο κομμάτι από τον Ένγκελς: «Στις αρχαί-

ες κομμουνιστικές κοινωνίες, που αγκάλιαζαν πολλά ζευγάρια και τα παιδιά τους, ή διέυθυναν το νοικοκυριό, που είχε ανατεθεί στις γυναίκες, ήταν κι αυτή μία δημοσία, μία κοινωνικά αναγκαία βιομηχανία, όπως και η εξεύρεση της τροφής από τους άντρες. Με την πατριαρχική μορφή οικογένειας, και ακόμα περισσότερο με τη μονογαμική μικροοικονομία, αυτό άλλαξε. Η διέυθυνση του νοικοκυριού έχασε το δημόσιο χαρακτήρα της. Η γυναίκα έγινε ή πρώτη σκλάβο, αποδιωγμένη από την κοινωνική διαδικασία της παραγωγής».¹ Διαπιστώσαμε όμως ότι στη σημερινή βιομηχανική κοινωνία, που προσφέρει στη γυναίκα τη δυνατότητα να λάβει μέρος στην παραγωγή, πάλι δεν έχει πραγματοποιηθεί ή άπελευθέρωσή της. Φαύλος κύκλος! Αυτό όμως ενισχύει τη θέση μας ότι μέσα στις υπάρχουσες σημερινές κοινωνικές συνθήκες είναι άδύνατη ή πλήρης άπελευθέρωση της γυναίκας. Γιατί το γυναικείο θέμα δεν είναι δυνατό να λυθεί ξεκομμένο από τα άλλα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας.

Όπωςδήποτε ή συμμετοχή της γυναίκας στην παραγωγή αποτελεί την πρώτη προϋπόθεση για την άπελευθέρωσή της και το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση. Οι προκαταλήψεις θα καταπολεμηθούν ριζικά μόνο με την έμπρακτη απόδειξη της καθημερινής πράξης από τη μεριά της γυναίκας. Θεωρώ ότι συγκεκριμένες προτάσεις για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας των γυναικών δεν άφορουν αυτή τη μελέτη, που άποσκοπεί στο να εξετάσει το πρόβλημα της εργαζόμενης γυναίκας στην ολόκληρη του και εντάσσοντάς το στο γυναικείο πρόβλημα γενικότερα και στις υπάρχουσες κοινωνικοοικονομικές δομές. Έτσι, θεωρητικά μπορούμε να πούμε ότι «μόνον όταν ή γυναίκα ξέρει και έχει τα πάντα όσα ξέρει και έχει ό άντρας, θά έχουν δοθεί οι προϋποθέσεις για την άνάπτυξη των ειδικών θηλυκών ικανοτήτων και τρόπων συμπεριφοράς».² Μόνον τότε θά έχουν σπάσει οι προκαταλήψεις που καταδικάζουν τη γυναίκα σ' ένα ρόλο που την περιορίζει μέσα στους τέσσερες τοίχους του νοικοκυριού της και οι μύθοι που την κατασκευάζουν άδύναμη, πονηρή και άνικανη για κάθε υπευθυνότητα. Και μόνον όταν θά αλλάξουν οι κοινωνικές δομές θά αλλάξει και ή μεταχείριση της γυναίκας στο χώρο δουλειάς, γιατί μόνο τότε θά έχει πάψει να μειώνεται ή προσωπικότητά της με την προετοιμασία της για ένα ρόλο που δεν άναποκρίνεται στο αίτημα για έλευθερη άνάπτυξη του ανθρώπου. Είναι φανερό ότι όλα αυτά είναι άλληλάνδετα μεταξύ τους. Συγκεκριμένα ή πλήρωση των παρακάτω προϋποθέσεων είναι αναγκαία για τη δυνα-

1. Engels, Friedrich, στο ίδιο, σελ. 37.

2. Dessai, Elisabeth, «Έχει άποτύχει ό άντρας; Δοκίμιο-πολεμική για μία (πιο) θηλυκή κοινωνία, Reinbeck bei Hamburg, Ιούνιος 1972 σελ. 39.

τότητα της ελεύθερης ανάπτυξης και χειραφέτησης των γυναικών:

1. Σωστή διαφώτιση της γυναίκας για να συνειδητοποιήσει ή ίδια την αξία της.
2. Ένεργητική συμμετοχή της στην πολιτική. (Μέχρι σήμερα ελάχιστες γυναίκες έχουν κατορθώσει να πάρουν κάποια θέση στην ιεραρχία της εξουσίας κι απ' αυτές οι περισσότερες απορροφήθηκαν από το σύστημα των αντρών και ελάχιστα αγωνίστηκαν για τα δικαιώματα των γυναικών.) Το αίτημα αυτό εμπεριέχει και τον διαρκή δικαστικό αγώνα για τα δικαιώματά της (κατοχύρωση της νομικής και κοινωνικής ισότητας και της άρχης των ίσων ευκαιριών) όσο βρισκόμαστε μέσα στις σημερινές κοινωνικές δομές.
3. Ένεργητική συμμετοχή των αντρών στις δουλειές του σπιτιού, που προϋποθέτει πάλι τη διαφώτιση των αντρών σ' αυτή την κατεύθυνση.
4. Τη δυνατότητα μιας ομαδικής δράσης που να εξυπηρετεί το νοικοκυριό και τη φροντίδα των παιδιών.
5. Άνατροφή ίδια, χωρίς διακρίσεις για κορίτσια και αγόρια, και παιδεία.

Είναι φανερό ότι τα αίτηματα αυτά προϋποθέτουν ριζική εξέλιξη του κοινωνικού συστήματος. Έτσι δεν μπορούμε παρά να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι μέσα στη σημερινή καπιταλιστική κοινωνία δεν είναι δυνατό να επιτευχθεί η χειραφέτηση της γυναίκας. Όποτε η διαδικασία απελευθέρωσης του γυναικείου φύλου, ή προσπάθεια των γυναικών να αποδείξουν την ίδια αξία τους μ' αυτή των αντρών και να σπάσουν τις βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις, δεν μπορεί παρά να αποτελέσει τμήμα της ολης διαδικασίας χειραφέτησης του ανθρώπου και της απελευθέρωσης του από τις όποιες σχέσεις εξάρτησης, ένα κομμάτι ολόκληρου του αγώνα για μία κοινωνία πραγματικά ανθρώπινη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού-κατοίκων της 14ης Μαρτίου 1971, Δειγματοληπτική επεξεργασία, Τόμος, 1, Αθήνα, 1973.
- *Αστικός κώδικς, εκδότης Γεώργιος Βαβαρέτος, Αθήνα, 1972.
- Bachofen, Jochan Jacob, *Το μητρικό δίκαιο*. Μία έρευνα για τη γυναικοκρατία του αρχαίου κόσμου και η ηθικο-συνετική και νομική φύση της, έλβετική έκδοση, Karl Meuli, Basel, 1948.

- Βασιλείου, Γεώργιος, *Έρευνα μεταβλητών παραγόντων εις την ψυχδυναμικήν της ελληνικής οικογενείας*, Αθηναϊκόν Ίνστιτούτον του Ανθρώπου, Αθήνα, 1966.
- Bebel, August, *Η γυναίκα και ο σοσιαλισμός*, Berlin 1964.
- Βενάρδος, Παναγιώτης, «Οί Έλληνίδες χθές, σήμερα, αύριο», *Αγνή*, 27, 29, 30, 31 Οκτωβρίου και 2 Νοεμβρίου 1974.
- Berndorf, Wilhelm, *Κοινωνιολογικό λεξικό*, Fischer, Frankfurt am Main, Άπρίλιος 1972.
- De Beauvoir, Simone, *Το άλλο φύλο*, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg, Αύγουστος 1968.
- Dessai, Elisabeth, *Έχει άποψήν ο άντρας*; Δοκίμιο-πολεμική για μία (πιδ) θηλυκή κοινωνία, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg, Ιούνιος 1972.
- Engels, Friedrich, *Η καταγωγή της οικογενείας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Stuttgart, 1948.
- Flevis, Jean, *Η γυναίκα και ο κομμουνισμός*, εκδοτικός οίκος «Γνώσεις», Αθήνα, 1958.
- Friedan, Betty, *Η μανία της θηλοκτοχής, ή η απελευθέρωση της γυναίκας*. Μία θεωρία χειραφέτησης, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg, 1970.
- Koenig, René, *Κοινωνιολογία*, Fischer Lexikon, Frankfurt am Main, 1967.
- Λαμπρή, Ιωάννα, *Κοινωνική μεταβολή σε μία ελληνική κομμόπολη*, εκδόσεις ΚΕΠΕ, στην αγγλική γλώσσα, Αθήνα, 1965.
- Λουλέ, Νίτσα, «Η Έλληνίδα και ή πολιτική», *Εικόνες*, Άπρίλιος 1967.
- Marx, Engels, Lenin, *Για τη γυναίκα και την οικογένεια*, εκδοτικός οίκος για τη γυναίκα, Leipzig, 1972.
- Mead, Margaret, *Άρσενικό και Θηλυκό*. Οι σχέσεις των φύλων σε μία μεταβλλόμενη κοινωνία, Hamburg, 1958.
- Μιχαηλίδης-Νούαρος, Γεώργιος, *Οικογενειακόν δίκαιον*. Παραδόσεις διά την Νομικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Μωραϊτη Μαρία, «Τα δικαιώματα και ή νομική θέση των γυναικών στις διάφορες χώρες», *Σύγχρονα θέματα*, τεύχον 17 και 18.
- Morgan, Lewis H., *Άρχαία κοινωνία*, εκδ. Leslie A. White, Cambridge, Mass., 1964.
- Rossi, Bruno, «Η περιπέτεια της γυναίκας», *Ταχυδρόμος*, τεύχη 939, 940 και 941, Άπρίλιος 1972.
- Ρουσοπούλου Άρνη, «Άποψεις της νομολογίας για τα θέματα του γάμου και της εργαζόμενης γυναίκας», *Σύγχρονα θέματα*, τεύχος 21.
- Σαβράμης, Δημόσθενής, *Το λεγόμενο άδύνατο φύλο*, Paul List Verlag, Muenchen, 1972.
- Sokolowska, Magdalena, *Γυναίκα χειραφέτηση και σοσιαλισμός*, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg, Οκτώβριος 1973.
- Στατιστική Έκτεήης της Έλλάδος, Αθήνα, 1972.
- Τεπερόγλου, Άφροδίτη, *Η προίκα*, ένα κοινωνικοοικονομικό πρόβλημα (πάνω στο παράδειγμα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας), γερμ., Πανεπιστήμιο Γκράτς, Αδστρία, 1969.
- Φάτσης, Γιάννης, «Ένα εκατομμύριο εργαζόμενες Έλληνίδες», *Το Βήμα*, 9, 11, 12, 13, 15 και 16 Δεκεμβρίου 1973.
- Χατζεβασιλείου, Χρύσα, *Το κομμουνιστικό κόμμα Έλλάδας και το γυναικείο ζήτημα*, εκδόσεις της Κ.Ε. του ΚΚΕ, Αθήνα, 1946.
- Zetkin, Clara, *Διαλεγμένα έργα*, τόμοι I και III, Berlin, 1957.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΟΛΩΝΙΑΣ

Αριθμός ερωτηματολογίου

ΕΡΕΥΝΑ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΠΕΙΡΑΪΚΗΣ-ΠΑΤΡΑΪΚΗΣ

1. Όμάδα ηλικίας	16-20 21-24 25 και άνω		
2. Ημερομηνία εισόδου στο εργοστάσιο	Ελεύθερη		
3. Οικογενειακή κατάσταση	Αρραβωνιασμένη Παντρεμένη πριν μπήτε στο εργοστάσιο Παντρεμένη αφού μπήκατε στο εργοστάσιο Χωρισμένη Χήρα		
4. Μόρφωση	Πριν μπήτε στο εργοστάσιο		
Μέχρι ποιά τάξη πήγατε;	Αφού μπήκατε στο εργοστάσιο		
4α. Άλλου είδους μόρφωση	Πριν		
	Αφού		
5. Τί άλλα μέλη έχετε στην οικογένειά σας;	Πατέρα Μητέρα Αδερφός Αδερφή		
6. Επάγγελμα πατέρα			
7. Υπάρχει κανείς στην οικογένειά σας που εργάστηκε ή εργάζεται στην Πειραική-Πατραϊκή;	ΝΑΙ	OXI	
7α. Αν ναι, ποιός;			
8. Η μητέρα σας εργάστηκε ή εργάζεται;	ΝΑΙ	OXI	
9. Αν έχετε αδερφή, εργάστηκε ή εργάζεται;	ΝΑΙ	OXI	
10. Τό σπίτι — σās ανήκει; — τό νοικιάζετε;			
10α. Αν τό νοικιάζετε, πόσο νοίκι;			
11. Πόσα δωμάτια έχετε;			
12. Έχετε χωράφια;	ΝΑΙ	OXI	
13. Αν ναι, πόσα στρέμματα;			
14. Έχετε κήπο;	ΝΑΙ	OXI	
15. Αν ναι, πόσα στρέμματα;			
16. Καλλιεργείτε; Στό χωράφι	OXI	Στόν κήπο ΝΑΙ	OXI
Τί;		Τί;	
17. Πόση από την περσινή συγκομιδή κρατήσατε για την οικογένειά σας; Όλη			
Περισσότερη από τη μισή			
Τη μισή			
Λιγότερη από τη μισή			
Δέν ξέρω			
18. Πληρώνετε άνθρωπους νά σās βοηθούν στά χωράφια;	ΝΑΙ	OXI	
19. Αν ναι, πόσους;	Τό χρόνο Κατά εποχή		
20. Έχετε κοτέτσι;	ΝΑΙ	OXI	
20α. Αν ναι, πόσα δωμάτια /κλουβιά;			
20β. Για πόσα κοτόπουλα;			
21. Άλλα ζώα έχετε;	ΝΑΙ	OXI	
21α. Αν ναι, δώστε είδος και ποσότητα άπ' τό καθένα.			
22. Έχετε;	Ποδήλατο Μοτοσυκλέττα Αυτοκίνητο Άλλο μέσο		

23. Τί δουλειά κάνατε πρὶν μπήτε στὸ ἐργοστάσιο;
- 23α. Ἄν δὲν κάνατε δουλειά, πῶς ἀπασχολοῦσατε τὸν ἑαυτὸ σας;
 Βοηθώντας στὸ σπίτι;
 Βοηθώντας στὸ οἰκογενειακὸ χωράφι;
 Ἄλλο πράγμα;
24. Εἶχατε χαρτίζιλίκι πρὶν μπήτε στὸ ἐργοστάσιο; NAI OXI
- 24α. Ἄν ναί, Ἀπὸ τοὺς γονεῖς σας;
 Ἀπὸ δουλειά σας;
 Ἀπὸ ἄλλον;
25. Γιατί μπήκατε στὸ ἐργοστάσιο;
 Για τὰ χρήματα;
 Για νὰ ἀπασχολεῖσθε ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι;
 Για ἄλλο λόγο; Ποιό;
26. Ποιὸς ἀπὸ τὴν οἰκογένειά σας ἀποφάσισε νὰ ἐργαστεῖτε;
27. Ὑπάρχει κανεὶς στὴν οἰκογένεια πού δὲν τοῦ ἀρέσει ἡ δουλειά σας; NAI OXI
- 27α. Ἄν ναί, Ποιός;
- 27β. Γιατί;
28. Ὅταν μπήκατε στὸ ἐργοστάσιο στὴν ἀρχὴ ἀντιμετωπίσατε καθόλου δυσκολίες; NAI OXI
- 28α. Ἄν ναί, τί δυσκολίες;
- 28β. Γιατί συνεχίζετε νὰ δουλεύετε;
- 28γ. Πῶς τίς ἀντιμετωπίσατε;
- 28δ. Ἄν ὅχι, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴν ἀντιμετωπίσατε δυσκολίες; NAI OXI
29. Αἰσθάνεστε νὰ ἔχετε ἀλλάξει καθόλου ἀφοῦ μπήκατε στὸ ἐργοστάσιο;
- 29α. Ἄν ναί, σὲ τί;
- 29β. Ἄν ὅχι, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴν ἀλλάξατε καθόλου σὲ καινούργια περιβάλλον με καινούργια δουλειά;
30. Ἀφοῦ μπήκατε στὸ ἐργοστάσιο ἀναλάβατε καινούργιες δραστηριότητες; NAI OXI
- 30α. Ἄν ναί, ποιές;
31. Ἄφ' ὅτου δουλεύετε, αἰσθάνεσθε καθόλου πιὸ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν οἰκογένειά σας; NAI OXI
- 31α. Ἄν ναί, γιατί;
- 31β. Ἄν ὅχι, γιατί;
32. Πῶς εἶναι ἡ σχέση σας με τοὺς γονεῖς σας;
 Τοὺς ὑπακούετε;
 Ἐπιβάλλετε ἐσεῖς τὴν ἀποψή σας;
33. Μὲ ποῖο μέλος τῆς οἰκογένειας συμφωνεῖτε περισσότερο;
 Πατέρα;
 Μητέρα;
 Ἀδερφός;
 Ἀδερφή;
34. Μὲ ποῖο μέλος τῆς οἰκογένειας διαφωνεῖτε περισσότερο;
 Πατέρα;
 Μητέρα;
 Ἀδερφός;
 Ἀδερφή;
- 34α. Σὲ ποιά θέματα;
 Μόνον γιὰ παντρεμένες (ἀρραβωνιασμένες)
35. Πῶς γνωρίζετε τὸν σύζυγό (ἀρραβωνιαστικό) σας;
 Μόνη σας ἀνεξάρτητα;
 Μὲ συνοικέσιο;
36. Ποῦ τὸν γνωρίζετε;
 Στὸ ἐργοστάσιο;
 Ἄλλοῦ;
 Ποῦ;
37. Τί δουλειά κάνει;
38. Μέχρι ποιά τάξη ἔχει πᾶει;
39. Σᾶς βοηθεῖ στὸ νοικοκυριό; NAI OXI
- Γιὰ ἐλεύθερη
- 39α. Περιμένετε νὰ σᾶς βοηθήει; NAI OXI
- Γιὰ ὄλες
40. Πῶς ἀπασχολεῖσθε ὅταν δὲν ἐργάζεσθε;
 Νοικοκυριό;
 Ψώνια;
 Τηλεόραση;
 Βγαίνετε;

40α.	Όταν βγαίνετε, ποδ πηγαίνετε συνήθως; Κινηματογράφο; Βόλτα; Ζαχαροπλαστείο; Άλλοδ;		
40β.	Μέ συγγενείς; Φίλες; Παρέα; Ζευγάρια;		
41.	Ζητάτε άδεια από τούς γονείς σας (άνδρα σας) για νά βγήτε έξω;	NAI	OXI
41α.	Άν ναι, σās επιβάλλουν: περιορισμό χρόνου; περιορισμό παρέας;		
42.	Αισθάνεσθε καθόλου πιό ελεύθερη από τότε πού έργάζεσθε;	NAI	OXI
43.	Άπό τότε πού έργάζεσθε έχετε κάνει καινούργιες παρέες;	NAI	OXI
43α.	Άν ναι, ποιές;		
44.	Έχετε κάποιο δεσμό;	NAI	OXI
45.	Πιστεύετε ότι πρέπει μιá γυναίκα νά έχει ολοκληρωμένες σχέσεις πριν τό γάμο;	NAI	OXI
45α.	Άν ναι, γιατί;		
45β.	Άν όχι, γιατί;		
45γ.	Μέ ποιές προϋποθέσεις από την πλευρά του άλλου προσώπου;		
46.	Πώς αντιμετώπιζετε τό νά ξέρουν οί άλλοι για τό δεσμό σας; Τό κρύβετε; Σās αφήνει άδιάφορη; Θέλετε νά τό ξέρουν;		
47.	Σκοπεύετε νά αφήσετε τη δουλειά μετά τό γάμο;	NAI	OXI
47α.	Γιατί;		
48.	Τί άκριβώς δουλειά κάνετε στο έργοστάσιο;		
48α.	Τί σās κάνει νά νοιώθετε; ίκανοποίηση; άδιαφορία; άνια; αγανάκτηση;		
49.	Πόσο μισθό παίρνετε;		
49α.	Σās φθάνει;		
49β.	Πού τόν ξοδεύετε κυρίως;		
49γ.	Έχετε: τηλεόραση; ψυγείο; ήλ. κουζίνα; άλλα ηλεκτρικά είδη;		
50.	Τά προβλήματα πού σās παρουσιάζονται μέσα στο έργοστάσιο τά λύνετε μόνη σας ή μέσω (όργανώσεων) συνδικάτου;	NAI	OXI
51.	Διαβάζετε έφημερίδα;		
51α.	Άν ναι, ποιά;		
51β.	Ποιά σελίδα διαβάζετε από την έφημερίδα περισσότερο; άθλητικά; μόδα; πολιτική; καλλιτεχνικά; έγκλήματα, κτλ.		
52.	Διαβάζετε περιοδικά;	NAI	OXI
52α.	Άν ναι, ποιά;		
52β.	Γιατί;		
53.	Έχετε κάποιο ιδιαίτερο ένδιαφέρον (hobby);		
54.	Πηγαίνετε στην εκκλησία;	NAI	OXI
54α.	Άν ναι, γιατί;		
54β.	Πόσο συχνά; Πολύ συχνά; Μιά φορά την εβδομάδα; Μιά φορά τό μήνα; Μόνο τίς γιορτές; Καθόλου;		
55.	Προσεύχεσθε; Κάθε μέρα; Όταν έχετε κάποιο πρόβλημα; Ποτέ;		
56.	Έχετε παιδιά;	NAI	OXI
56α.	Άν ναι, πόσα;		
57.	Χρησιμοποιείτε καθόλου άντισυλληπτικές μεθόδους;	NAI	OXI
57α.	Άν ναι, ποιές; Άντισυλληπτικά χάπια; Προφυλακτικά; Άλλη μέθοδο;		

58.	Τὰ παιδιὰ σας τὰ μεγαλώνετε ὅπως οἱ γονεῖς σας μεγάλωσαν ἐσᾶς;	NAI	OXI
58a.	Μεταχειρίζεσθε διαφορετικὰ τὸ κορίτσι ἀπὸ τὸ ἀγόρι;	NAI	OXI
58β.	Ἄν ναι, πῶς;		
58γ.	Ἄν ναι, γιατί, τί διαφορὰ βρίσκετε ὅτι ἔχουν;		
59.	Πῶς βλέπετε τὸν ἑαυτὸ σας ἀπέναντι στοὺς ἄνδρες;		
	Κατώτερο;		
	Ἴσο;		
	Ἀνώτερο;		
60.	Αἰσθάνεσθε καθόλου ἀδικημένη σχετικὰ μὲ τοὺς ἄνδρες συναδέλφους σας;	NAI	OXI
60a.	Ἄν ναι, τί νομίζετε ὅτι πρέπει νὰ γίνει;		
61.	Μὲ τὸ ὅτι δουλεύετε αἰσθάνεσθε νὰ ἀλλάξε καθόλου ἡ θέση σας ἀπέναντι στοὺς ἄνδρες;		
62.	Τί καταλοβαίνετε μὲ τὴ λέξη «κατσάμπισσα»;		
63.	Ἔσεῖς φωνάζετε ἄλλες κοπέλλες «κατσάμπισσα»;		
63a.	Γιατί;		
63β.	Πόσες;		
64.	Καπνίζετε;	NAI	OXI
64a.	Πόσα τσιγάρα τὴν ἡμέρα;		
65.	Ἀπὸ πόσον καιρὸ; (πρὶν ἢ μετὰ τὴν δουλειά;)		
66.	Μπροστὰ στοὺς γονεῖς σας;	NAI	OXI
67.	Σὲ ποιά κοινωνικὴ τάξη τοποθετεῖτε τὸν ἑαυτὸ σας;		
67a.	Γιατί;		
68.	Σὰν γυναῖκα πιστεύετε ὅτι μπορεῖτε νὰ παίξετε ἓνα ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας;	NAI	OXI
68a.	Ἄν ὄχι, γιατί;		
68β.	Ἄν ναι, μὲ ποῖο τρόπο;		
69.	Τί ἐπιθυμεῖτε περισσότερο νὰ ἔχετε ἢ νὰ κάνετε στὴ ζωὴ σας;		
70.	Μετὰ ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τίς ἐρωτήσεις ἔχετε ἐσεῖς νὰ συμπληρώσετε τίποτε σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα τῆς ἐργαζόμενης γυναίκας στὴν Ἑλλάδα;		

ΠΙΝΑΚΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Η άριθμηση του πίνακα αντιστοιχεί στις έρωτήσεις του έρωτηματολογίου.

1. Κοινωνική προέλευση των εργατριών

1. Όμάδες ηλικίας

	16-20	21-30	Πάνω από 30	Συνολικά
Έλεύτερες	26	30	2	58
Άρραβωνιασμένες	10	8	—	18
Παντρεμένες		10	14	24
Συνολικά	36	48	16	100

2. Διάρκεια άπασχόλησης στο έργοστάσιο

	Λιγότερο από 1 χρόνο	1-5 χρό- νια	5-15 χρόνια	Περισ- σότερο	Συνο- λικά
Έλεύτερες	12	28	12	6	58
Άρραβωνιασμένες	2	8	8	—	18
Παντρεμένες		6	10	8	24
Συνολικά					100

4. Έπίπεδο μόρφωσης

	Άναλ- φάβητες	Μερι- ρικές τάξεις δημ.	Άπο- λυτ. μνά- διο	Γυ- μνά- σιο	Έπαγ- γελμ. σχολή	Άνώ- τατη Συνο- λικά	
Έλεύθερες		9	29	14	4	2	58
Άρραβωνια- σμένες		5	7	6			18
Παντρεμένες	8	6	6	4			24
Συνολικά	8	20	42	24	4	2	100

6. Έπάγγελμα πατέρα

	Άγρό- της	Εργά- της	Υπάλ- ληλος	Έλεύ- θερος επαγ- γελματίας	Συντα- ξιού- χος	Συνο- λικά
Έλεύτερες	18	16	14	6	4	58
Άρραβωνιασμένες	4	4	5	5		18
Παντρεμένες	18	4			2	24
Συνολικά	40	24	19	11	6	100

7. Συγγενείς άπασχολούμενοι στην Πειραική-Πατραϊκή

	Κανείς	Άδερφή	Περισσό- τερα μέλη	Συνολικά
Έλεύτερες	25	23	10	58
Άρραβωνιασμένες	8	7	3	18
Παντρεμένες	13	3	8	24
Συνολικά	46	33	21	100

10. Κατοικία

	Ίδιόκτητη	Μέ νοίκι	Συνολικά
Έλεύτερες	24	34	58
Άρραβωνιασμένες	13	5	18
Παντρεμένες	13	11	24
Συνολικά	50	50	100

11. Άριθμός δωματίων

	1	2	3	4	5 και άνω	Συνολικά
Έλεύτερες	15	17	14		12	
Άρραβωνιασμένες	8	7	1		2	
Παντρεμένες	2	9	7	6		
Συνολικά	2	32	31	21	14	100

12. Χωράφι

	Ναι	Όχι	Συνολικά
Έλεύτερες	38	20	58
Άρραβωνιασμένες	12	6	18
Παντρεμένες	8	16	24
Συνολικά	58	42	100

16. Άξιοποίηση των χωραφιών

	Όχι	Ναι	Νοίκιασμα	Συνολικά
Έλεύτερες	6	28	4	38
Άρραβωνιασμένες	3	7	2	12
Παντρεμένες	5	3		8
Συνολικά	14	38	6	58

2. Κίνητρα γιὰ τὴν εἰσοδο στὸ ἐργοστάσιο καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς επαγγελματικῆς ἀπασχόλησης

23. Ἀπασχόληση πρὶν τὴν εἰσοδο στὸ ἐργοστάσιο

	Νοικο- κυριό	Οἰκογ. χωράφι	Σχολεῖο	Ἄλλη δουλειά	Συνολικά
Ἐλεύθερες	18	8	15	17	58
Ἀρραβωνιασμένες	7	—	4	7	18
Παντρεμένες	20	—	—	4	24
Συνολικά	45	8	19	28	100

24. Χατζιζιλίκι πρὶν τὴν εἰσοδο στὸ ἐργοστάσιο

	Ν α ἰ		Ο χ ι	Συνολικά
	Ἀπὸ τοὺς γονεῖς	Ἀπὸ ἄλλη δουλειά		
Ἐλεύθερες	34	13	11	58
Ἀρραβωνιασμένες	9	7	2	18
Παντρεμένες	3	3	8	24
Συνολικά	46	23	31	100

25. Ὡθηση γιὰ τὴν εἰσοδο στὸ ἐργοστάσιο

	Οἰκονομικοὶ λόγοι	Ἀνεξαρτη- σία	Καὶ τὰ δύο	Συνολικά
Ἐλεύθερες	42	6	10	58
Ἀρραβωνιασμένες	12	—	6	18
Παντρεμένες	23	—	1	24
Συνολικά	77	6	17	100

26. Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν εἰσοδο στὸ ἐργοστάσιο

	Μόνη	Ὅλη ἡ οἰκο- γένεια	Μόνο ἡ οἰκογένεια	Συνολικά
Ἐλεύθερες	36	21	1	58
Ἀρραβωνιασμένες	11	7	—	18
Παντρεμένες	16	8	—	24
Συνολικά	63	36	1	100

3. Ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, τὶς ἐξωοικογενειακὰς σχέσεις, τὸ γάμο

27. Στάση τῆς οἰκογένειας ἀπέναντι στὴ δουλειά

	Ἐναντίον	Ὑπὲρ	Συνολικά
Ἐλεύθερες	12	48	58
Ἀρραβωνιασμένες	5	13	18
Παντρεμένες	11	13	24
Συνολικά	28	72	100

28. Δυσκολίες στὴν ἀρχὴ στὴ δουλειά

	Ναὶ	Ὅχι	Συνολικά
Ἐλεύθερες	29	29	58
Ἀρραβωνιασμένες	17	1	18
Παντρεμένες	15	9	24
Συνολικά	61	39	100

48. Διάθεση ἀπέναντι στὴ δουλειά

	Ἰκανο- ποίηση	Ἀδιαφορία	Ἀγανά- κτηση	Συνολικά
Ἐλεύθερες	40	16	2	58
Ἀρραβωνιασμένες	12	3	3	18
Παντρεμένες	17	7	—	24
Συνολικά	69	26	5	100

29. Ἀλλαγμένη μετὰ τὴν εἰσοδο στὸ ἐργοστάσιο

	Ναὶ	Ὅχι	Δὲν ἀπάν- τησαν	Συνολικά
Ἐλεύθερες	39	13	6	58
Ἀρραβωνιασμένες	13	3	—	18
Παντρεμένες	14	10	—	24
Συνολικά	68	26	6	100

30. Νέες δραστηριότητες μετὰ τὴν εἰσοδο στὸ ἐργοστάσιο

	Ναὶ	Ὅχι	Δὲν ἀπάντη- σαν	Συνολικά
Ἐλεύθερες	28	19	11	58
Ἀρραβωνιασμένες	12	6	—	18
Παντρεμένες	10	11	3	24
Συνολικά	50	36	14	100

32. Σχέσεις μὲ τοὺς γονεῖς

	Ὑπακούουν	Ἐπιβάλλουν γνώμη	Καὶ τὰ δύο	Συνολικά
Ἐλεύθερες	39	—	19	58
Ἀρραβωνιασμένες	14	1	3	18
Παντρεμένες	20	—	4	24
Συνολικά	73	1	26	100

31. Αίσθημα αποδέσμευσης από την οικογένεια μετά τη δουλειά

	Ναι		Όχι		
	Μόνο οικονομικά	Γενικότερα	Δεν απάντησαν		Συνολικά
Ελεύθερες	29	9	18	2	58
Άρραβωνιασμένες	11	3	4	—	18
Παντρεμένες	4	1	19	—	24
Συνολικά	44	13	41	2	100

33. Συνεννόηση στην οικογένεια

	Μέ- δλους	Πατέ- ρα	Μητέ- ρα	Άδερ- φό	Άδερ- φή	Ά- δερ- φια	Συνο- λικά
Ελεύθερες	27	—	8	7	7	9	58
Άρραβωνιασμένες	12	—	3	—	2	1	18
Συνολικά	39	—	11	7	9	10	100

34. Διαφωνίες στην οικογένεια

	Με κανέναν	Μητέρα	Πατέρα	Άδερφή	Σύνολο
Ελεύθερες	34	12	9	3	58
Άρραβωνιασμένες	8	4	5	1	18
Συνολικά	42	16	14	4	

40. Απασχόληση στις ελεύθερες ώρες

	Νοικο- κυρία ψώνια	Νοικο- κυρία, βγαί- νουν	Νοικο- κυρία, ψηλο- ραση	Νοικο- κυρία, ψηλο- ραση, βγαίνουν	Τηλε- όραση, βγαίνουν	Συνολικά
Ελεύθερες	17	15	7	16	3	58
Άρραβωνιασμένες	—	—	—	8	10	18
Παντρεμένες	16	—	2	6	—	24
Συνολικά	33	15	9	30	13	100

41. Άδεια από τους γονείς για να βγαίνουν

	Ναι	Όχι	Συνολικά
Ελεύθερες	32	2	34
Άρραβωνιασμένες	12	6	18
Συνολικά	44	8	

42. Πιο ελεύθερη μετά την είσοδο στο εργοστάσιο

	Ναι	Όχι	Δεν απάντησαν	Συνολικά
Ελεύθερες	38	16	4	58
Άρραβωνιασμένες	14	3	1	18
Παντρεμένες	2	19	3	24
Συνολικά	54	38	8	100

43. Νέες γνωριμίες μετά την είσοδο στο εργοστάσιο

	Ναι Από το εργο- στάσιο	Γενικά	Όχι	Συνολικά
Ελεύθερες	29	15	14	58
Άρραβωνιασμένες	14	3	1	18
Παντρεμένες	9	—	15	24
Συνολικά	52	18	30	100

45. Σεξουαλικές σχέσεις πριν τον γάμο

	Ναι	Όχι	Δεν απάντησαν	Συνολικά
Ελεύθερες	16	38	4	58
Άρραβωνιασμένες	9	9	—	18
Παντρεμένες	4	19	1	24
Συνολικά	29	66	5	100

54. Έκκλησία

	Ποτέ	Μιά φορά την εβδο- μάδα	Μιά φορά το μήνα	Στις γιορτές	Συνολικά
Ελεύθερες	1	16	15	28	58
Άρραβωνιασμένες	—	1	—	17	18
Παντρεμένες	4	4 (και συχνότερ.)	6	10	24
Συνολικά	5	21	21	55	100

35. Πώς γνώρισαν τον σύζυγο (άρραβωνιαστικό)

	Μόνη	Με συνοι- κέσιο	Συνολικά
Άρραβωνιασμένες	13	5	18
Παντρεμένες	3	21	24
Συνολικά	16 (38%)	25 (62%)	42

Ἐπιθεώρησης Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν

36. Ἐπάγγελμα τοῦ συζύγου (ἀρραβωνιαστικοῦ)

	Ἐργά- της	Ἀγρό- της	Ἐλεύ- θερος ἐπαγελ- ματίας	Ὑπάλ- ληλος	Συνταξι- οῦχος	Συνολικά
Ἄρραβωνιαστικὸς Σύζυγος	8 14	2 —	8 4	— 2	— 4	18 24
Συνολικά	22 50%	2 5%	12 30%	2 5%	4 10%	42 100%

37. Μόρφωση τοῦ συζύγου (ἀρραβωνιαστικοῦ)

	Καμιά	Τάξεις τοῦ δη- μοτικοῦ ἐκπαι- δεύου	Ἀπο- λυτή- ριο	Γυμνά- σιο	Ἐπαγ- γελματι- κὴ σχολή	Συνολικά
Ἄρραβωνιαστικὸς Σύζυγος	— 5	— 6	12 9	1 —	5 4	18 24
Συνολικά	5 12%	6 15%	21 49%	1 3%	9 21%	42 100%

38. Βοήθεια τοῦ ἀντρα στο νοικοκυριό

	Ναί	Ὅχι	Ναί, στήν ἀνάγκη	Συνολικά
Ἐλεύθερος	20	35	3	58
Ἄρραβωνιασμέ- νους	6	10	2	18
Παντρεμέ- νους	10	11	3	24
Συνολικά	36	56	8	100

4. Προβλήματα ποὺ προξενεῖ ἡ δουλειὰ καὶ συνδικαλισμός

50. Τρόπος γιὰ τὴ λύση τῶν ἐπαγγελματικῶν προβλημάτων

	Μόνη	Συνδικάτο	Καμιά ἀπάντηση	Συνολικά
Ἐλεύθερος	45	1	12	58
Ἄρραβωνια- σμέ- νους	20	—	4	24
Παντρεμέ- νους	14	—	4	18
Συνολικά	79	1	20	100

49c. Ἡλεκτρικὲς συσκευές

	Καμιά	Ψυ- γεῖο	Ψυ- γεῖο, ψυ- κω- ζῖνα	Τηλεό- ραση, ψυ- γεῖο, ψυ- κω- ζῖνα	Τηλεό- ραση, ψυ- γεῖο, ψυ- κω- ζῖνα	Τηλεό- ραση, ψυ- γεῖο, ψυ- κω- ζῖνα	Συνο- λικά
Ἐλεύθερος	6	16	4	10	18	6	58
Ἄρραβωνια- σμέ- νους	2	—	4	6	4	2	18
Παντρεμέ- νους	9	6	—	—	4	5	24
Συνολικά	17	20	8	16	26	13	100

58. Ἀνατροφή τῶν παιδιῶν

	Ὅπως οἱ γονεῖς	Καλύτερα οικονομικά	Καλύτερα οικονομικά καὶ πλεονέκτημα	Συνολικά
Ἐλεύθερος	6	29	23	58
Ἄρραβωνια- σμέ- νους	2	—	16	18
Παντρεμέ- νους	6	7	11	24
Συνολικά	14	36	50	100

49. Ἄν φτάνει ὁ μισθός

	Φτάνει	Ἐτσι κι ἔτσι	Δὲν φτάνει	Συνολικά
Ἐλεύθερος	18	24	26	58
Ἄρραβωνια- σμέ- νους	5	4	9	18
Παντρεμέ- νους	—	9	15	24
Συνολικά	23	27	50	100

5. Ένδιαφέροντα και πολιτική

68. Η γυναίκα παίζει ρόλο στα πολιτικά της Ελλάδας;

	Ναί	Όχι	Δεν ξέρω	Συνολικά
Έλεύτερες	16	32	10	58
Άρραβωνιασμένες	7	8	3	18
Παντρεμένες	6	16	2	24
Συνολικά	29	56	15	100

52. Διάβασμα περιοδικών

	Ναί	Όχι	Συνολικά
Έλεύτερες	48	10	58
Άρραβωνιασμένες	14	4	18
Παντρεμένες	8	16	24
Συνολικά	70	30	100

67. Σε ποιά κοινωνική τάξη τοποθετείσθε;

	Έργατική	Στό σύνολο	Στή μεσαία	Δεν ξέρω	Σύνολο
Έλεύτερες	8	15	12	23	58
Άρραβωνιασμένες	—	5	6	7	18
Παντρεμένες	6	5	4	9	24
Συνολικά	14	25	22	39	100

52α. Είδος περιοδικών

	Γυναικεία	Είδησεογραφικά	Και τα δύο	Εκκλησιαστικά	Σύνολο
Έλεύτερες	32	10	4	2	48
Άρραβωνιασμένες	12	2	—	—	14
Παντρεμένες	4	—	—	4	8
	48	12	4	6	70
Συνολικά	69%	17%	6%	8%	100 %

51. Διάβασμα εφημερίδας

	Ναί	Όχι	Συνολικά
Έλεύτερες	31	27	58
Άρραβωνιασμένες	8	10	18
Παντρεμένες	8	16	24
Συνολικά	47	53	100

53. Ίδιαίτερο ενδιαφέρον

	Κανένα	Κέντημα	Φύση	Μουσική, χορός	Συλλογή γραμμάτων	Διάβασμα, τηλεόραση	Σύνολο
Έλεύτερες	22	16	15	2	2	1	58
Άρραβωνιασμένες	6	2	6	2	2	—	18
Παντρεμένες	20	—	1	2	—	1	24
Συνολικά	48	18	22	6	4	2	100

6. Συνείδηση της γυναικείας φύσης και το πρόβλημα της χειραφέτησης

59. Η γυναίκα απέναντι στον άντρα

	Κατώτερη	Ίση	Ανώτερη	Δεν ξέρω	
Έλεύτερες	27	23	—	8	
Άρραβωνιασμένες	9	8	—	1	
Παντρεμένες	17	4	1	2	
Συνολικά	53	35	1	11	100

60. Αίσθημα αδικημένης απέναντι στον άντρα

	Ναί	Όχι	Σύνολο
Έλεύτερες	6 (υπάλ. γραφείων)	52	58
Άρραβωνιασμένες	3	15	18
Παντρεμένες	1	23	24
Συνολικά	10	90	100

61. Ἀλλαγὴ τῆς θέσης ἀπέναντι στὸν ἄντρα μὲ τὴ δουλειὰ

	Ναὶ	Ὅχι	Δὲν ξέρω	Συνολικά
Ἐλεύθερες	30	24	4	
Ἀρραβωνιασμέναι	9	9	—	
Παντρεμέναι	11	13	—	
Συνολικά	50	46	4	

49β. Χρησιμοποίηση τοῦ μισθοῦ

	Προίκα	Νοικο- κυριό	Ἀτο- μικά ἐξόδα	Συνολικά
Ἐλεύθερες	33	15	10	58
Ἀρραβωνιασμέναι	13	5	—	18
Παντρεμέναι	1 (τῆς κό- ρης)	22	1	24
Συνολικά	47	42	11	100

69. Μελλοντικά σχέδια

	Ἄντρας, οἰκογέ- νεια, ὕγεια, εὐτυχία	Ἄντρας, οἰκογέ- νεια, ὕγεια, εὐτυχία, χρήματα	Χρή- ματα	Ἄντρας, οἰκογέ- νεια, εὐτυχία, καὶ κάτι ἄλλο	Μόρ- φοση λο	Σύνολο
Ἐλεύθερες	29	24	1	1	3	58
Ἀρραβωνια- σμέναι	7	10	1	2	—	18
Παντρεμέναι	5	7	—	9	1	24
Συνολικά	41	41	2	12	4	100